

KÖZLEMÉNYEK

TÖSÉR MÁRTON

II. BASILEIOS BOLGÁR HÁBORÚJA ÉS A BALKÁNI HADJÁRATOK NEHÉZSÉGEI A BIZÁNCI HADÜGYI IRODALOM TÜKRÉBEN

A magyar államalapítás eseményeit két szomszédos állam elkeseredett harca kísérte a Balkánon. Bizánc és a bolgárok régi ismerősei voltak öseinknek, és az ezredfordulón vívott hosszas küzdelmük azt jelentette, hogy déli szomszédaink közül egyik sem volt olyan helyzetben, hogy az esetleges belviszályokba beavatkozzon, sőt, inkább szövetségesnek akarták megnyerni a magyarokat. Bár a közöttük zajló háborúskodás Géza fejedelem és Szent István korának háttereként szolgált, a konfliktus egésze inkább csak a Bizánc történetével foglalkozó művekből lehet ismert. A bizánci hadügyi irodalom X. századi termésének utolsó darabja szintén ehhez a konfliktushoz köthető. Érdeemes megismerkedni a bizánci katonai traktátusok nehéz terepen vezetett hadjáratokra vonatkozó előírásaival is. Jól ismert tény, hogy a terepviszonyok komoly befolyást gyakorolnak a hadműveletekre. A bizánciak maguk is gyakran tértek ki erre hadügyi irodalmukban, tárgyalták az egyes népek ezekhez kapcsolódó harcjelzéseit. A X. századi értekezések közül a *De velitatione* is az anatóliai viszonyokhoz illő védelmi taktikát foglalja össze. Szerzője azonban megemlíti, hogy a balkáni hadszíntéren is teljesített szolgálatot, és az itt szerzett tapasztalatai alapján is tervbe vett egy összefoglalót.¹ Ezt az értekezést azonban csak jóval később készítette el egy másik szerző a század végén, amikor II. Basileios személyesen kezdte vezetni seregeit a bolgárok ellen. Érdeemes kitérni ezen munka, a *De re militari* elkészültének körülményeire.

II. Basileos első bolgár hadjárata 986-ban

A császár apja, II. Romanos halálakor (963) még gyermek volt, így a hatalom hamarosan a keleti főparancsnok, Nikephoros Phokas (963–969) kezébe került. Ezzel a kis-ázsiai végvidék katonai arisztokráciája megszerezte a birodalom vezetését, és nem is engedte ki a kezéből 976-ig, mikor I. Ioannes szíriai hadjáratáról visszatérve hirtelen meg nem halt. II. Basileios ekkor már nagykorú volt, azonban egy újabb hadvezér, Bardas Skleros sem akarta elődeinél kevesebbel beérni. Ez 979-ig tartó polgárháborút eredményezett, melynek végén azonban a fiatal császár továbbra is kényszerű társbérletbe szorult egyrészt nagybátyja, a nagyhatalmú Basileios Lekapenos, másfelől a Phokas-család akkori feje, Bardas Phokas társaságában. Végül aztán 985-ben eltávolította a hatalomból nagybátyját, de a katonai arisztokrácia befolyásától jóval nehezebb volt megszabadulnia. Úgy tűnik, hogy a császár eldöntötte magában, hogy nem folytatja a keleti hadjáratokat, melyekben a katonacsaládok megalapozták tekintélyüket, és ehelyett inkább egy új hadszínteret választ a seregnek, ahol a saját irányítása alatt tarthatja a csapatokat, és elég hadvezéri érdemet is szerezhet magának. Egyértelmű választás volt a szomszédos bolgárok országa, akik I. Ioannes halála után Ohrid központtal ismét önállósították magukat Sámuel és test-

¹ Dennis, George. T.: Three Byzantine Military Treatises. Washington, 1985. (A továbbiakban: Dennis 1985.) 137–239. o., itt: 149. o.

verei (a Komitopuloi, Komes-fiak) vezetésével.² A bizánci belviszályokat kihasználva, az egykori bolgár területek zöme kikerült a császár fennhatósága alól. Amikor I. Ioannes 971-ben legyőzte a ruszokat, egyúttal lemondatta II. Borisz bolgár cárt is, és az Al-Duna melléki területeket Bizánchoz csatolta. Bulgária nyugati vidékein azonban csak jelképes volt a bizánci fennhatóság, és a császár halála után, 976-ban itt kezdte meg a négy testvér, Dávid, Mózes, Sámuel és Áron felkelését. A 980-as évek közepére már csak Sámuel és Áron maradt életben, de a bizánci belviszályok miatt eddigre már egy új bolgár állam született (mivel Borisz testvére, Romanos is ide menekült, a dinasztikus folytonosság is fennmaradt).³ II. Basileios tehát nem csak egyéni érdekből, hanem birodalma balkáni területeinek biztosítása céljából is lényegesnek tarthatta, hogy 986-ban személyesen vezesse a seregét Triaditza (a mai Szófia) elfoglalására.

Ez a szerencsétlen hadjárat a bolgárok ellen leginkább negatív példának jó arra, hogyan lehet egy megdölgő vállalkozással tönkretenni egy hadsereget. Mivel a keleti seregek parancsnoki kara szinte teljesen a császár iránt nem túlságosan lojális családokból került ki, kézenfekvő döntés volt az, hogy új hadszínteret választott, ahol személyes irányítása alatt saját befolyását erősítheti meg a katonaság felett. A bolgárok elleni háború újraindítása ebből az elhatározásból következett, erről azonban nem is értesítette Bardas Phokas főparancsnokot és a keleti parancsnokokat. A Hebros (Marica)-völgyön át haladt előre, és Leon Melissenost hagyta hátra a hegyvidéki átjárók őrzésére, maga pedig ostrom alá vette Triaditzát (Szófia).⁴ Egy Stoponios nevű helyen erődítést épített, a Sámuel és Áron vezette bolgárok viszont a hegyekbe húzódva kerültek az összecsapást. Végül azonban vezéreik alkalmatlansága miatt a bizánci csapatok egészen eltunyultak, ezért semmit sem értek el a városnál húsz nap alatt. A bolgárok viszont rajtaütéssel megsemmisítették a takarmány- és élelemgyűjtő csapatokat, és sok lovat és málhásállatot elhajtottak. Majd az ostromgépeket – melyekkel amúgy semmire sem jutottak a bizánciak, kezelőik tapasztalatlansága miatt – a védők fel tudták gyújtani, és az élelemhiány is kínozni kezdte a sereget, mivel az ellátmányt nem osztották be takarékosan. Így aztán a hadsereg tábornok bontott és megkezdte a visszavonulást, melynek második napján egy erdős völgyben rajtuk ütöttek a bolgárok. Rendetlen menekülés tört ki a bizánciak között, melynek során sokan elesetek, továbbá a bolgárok zsákmányul ejtették a poggyászt, a császár sátrát, felségjelvényeit és csaknem az összes lovat.⁵

² A nyugati bolgár területeken a bizánci fennhatóság amúgy is csak névleges lehetett, mint azt jelzi Merseburgi Thietmar adata a 973-as bolgár követekről Quedlinburgban I. Ottó előtt, és mint látni fogjuk, aligha véletlenül a magyarokkal együtt: Az államalapítás korának írott forrásai. Az előszót írta, a szövegeket fordította, a kötetet szerkesztette *Kristó Gyula*. Szeged, 1999. (a továbbiakban: *ÁKÍF*) 109. o. Habár a XII. századi dukljai pap krónikájának adata (Paul Stephenson részleges angol fordítása: <http://homepage.mac.com/paulstephenson/trans/lpd1-3.html> – letöltés: 2005. 06. 24., a továbbiakban: *Letopis*) szerint I. Ioannes az egész Bulgáriát meghódította, ez eléggé kétséges: *Letopis* lpd1.html Lap 2/3.

³ *John Skylitzes*: A Synopsis of Histories (811–1057 A. D.) a provisional translation by *John Wortley*. Win-nipeg, 2000. (a továbbiakban: *Skylitzes*) 177. o. II. Borisz is ide indult, de bizánci öltözképet látva, egy bolgár őr lenyilazta. A *Letopis* lpd1.html Lap 3/3 is említi, hogy Sámuel teljesen kiűzte a görögöket Bulgáriából.

⁴ Leon Melissenos karrierjéhez lásd: *Krsmanović, Bojana*: The Byzantine Province in Change (on the Threshold between the 10th and 11th Century). Belgrade–Athens, 2008. (A továbbiakban: *Krsmanović* 2008.) 57–60. o.

⁵ *Nikephoros Phokas*: „Der bleiche Tod der Sarazenen” und *Johannes Tzimiskes*. Übersetzt, eingeleitet und erklärt von *Franz Loretto*. Graz–Wien–Köln, 1961. (a továbbiakban: *Leó diakónus*) 155–157. o. Leó diakónus maga is majdnem otthagya a fogát, de még mielőtt a bolgárok elzárták a szurdokot, vágatva elérte a hegygerincet. *Skylitzes* 178. o. leírása szerint inkább a tisztí kar viszálykodása volt a vereség oka: Stephanos Kontostephanos nyugati főparancsnok, ellensége volt Leon Melissenosnak, akit bevádolt a császárnál azzal, hogy meg akarja szerezni a trónt, és ezért már visszafordult a fővárosba. Erre a császár is sietve elrendelte a visszavonulást, és Sámuel a rendetlenül hátráló csapatokat támadta meg. Militärs und Höflinge im Ringen um das Kaisertum. Byzantinische Geschichte von 969 bis 1118. Nach der Chronik des Johannes Zonaras. Übersetzt, eingeleitet und erklärt von *Erich Trapp*. Graz–Wien–Köln, 1984. (a továbbiakban: *Zonaras*) 48–49. o. szerint ennek az intrikának az volt az oka, hogy Kontostephanos attól tartott, ha a császár sikerrel vezényli le a hadjá-

II. Basileios első önálló hadjárata így teljes kudarcba fulladt, majd a következő évben Bardas Phokas is fellázadt, és 989-ig a birodalom újabb polgárháborúba zuhant (valószínűleg ebben az időszakban szereztek vissza a bolgárok az Al-Duna vidéki területeket). A császár a nehezen kiharcolt győzelem után folytatta, amit elkezdett: a hadsereg vezetését magának tartotta fenn, a keleti hadjáratok helyett Bulgária meghódításába fogott bele. Hasonló problémával került szembe, mint korábban Nikephoros Phokas az arabok elleni hadjáratok során. Akkor is az jelentette a gondot, hogy a thema-erők harceljálásában az ellenséges területre csak portyákat vezettek, melyek során a feldúlták a kiszemelt vidéket, majd sietve távoztak a zsákmánnyal és a foglyokkal. Amikor a X. század közepére rendszeresen indítottak hadjáratokat az ellenséges terület mélységébe, az már nagyobb szervezetséget követelt. Nem csak a hadsereg taktikáját alakították át, hogy képes legyen nagyobb összeütközések megvívására, hanem meg kellett tervezni a menetek rendjét és biztonságát, az erődített táborok építését. Most is hasonló szervezési adódott: a bizánciak már igen régóta nem nyomultak be mélyen a bolgárok területére, és az ilyen hadműveletek kivitelezése megkívánta, hogy előbb gyakorolják be a szükséges harceljásokat, alakítsák át az itteni viszonyoknak megfelelően a hadsereg szerkezetét.⁶ Ezt szükségessé tette az is, hogy a macedóniai központú bolgár állam kerülni igyekezett a nyílt csatákat, és inkább a hegyek között próbálták csapdába csalni a bizánci támadókat, mint ezt a császár is megtanulhatta a Traianus-kapujánál. Ezért most alaposabban fogott hozzá a dologhoz; és a balkáni hadjáratok lebonyolításához előbb elkészítette azt az értekezést, amelyet az itteni viszonyokat ismerő tisztak írtak: a *De re militari*.⁷ A hosszas harcok során a császár sokszor vezette hadait személyesen, de soha többé nem hagyta magát meglepni az erdős hegyvidéken.

ratot, akkor majd maga vezeti háborúit, és nem támaszkodik más hadvezérre, ezért szabotálni akarta szándékát. Des Stephanos von Taron armenische Geschichte. Aus dem altarmenischen übersetzt von Heinrich Gelzer und August Burckhardt. Leipzig, 1907. (a továbbiakban: *Asolitik*) 186–187. o. is leírja az eseményt, melyben az örmény gyalogság vette körül a császárt, és így tudott a hegyi utakon át Makedóniába visszajutni (lásd még: *Seibt, Werner*: Untersuchungen zur Vor- und Frühgeschichte der „bulgarischen“ Kometopolen. *Handes Amsorya*, 38. (1975) 66–100. o. [A továbbiakban: *Seibt* 1975.] 86–87. o.); Histoire de Yahya ibn Sa' id d' Antioche Continuateur de Sa' id ibn Bitriq. Ed. et tr. I. Kratchkovsky et A. Vasiliev. *Patrologia Orientalis*, 23. Paris, 1932. (a továbbiakban: *PO* 23.) 419. o. röviden ismerteti és datálja is: 986. aug. 16. A csata helyszíne a mai Ihtiman közelében volt, lásd: *Tabula Imperii Byzantini* 6. Bd. *Peter Soustal*: Thrakien (Thrake, Rodope und Haimimontos. A továbbiakban: *Soustal*) 464. o. Stoponion alighanem Štipon, a várostól északkeletre 2 km-re. A szakirodalom általában az ütközet utánra datálja Aron meggyilkolását és Sámuel egyeduralmát, *Skyllites* II. 177. o. csak június 14-ét adja meg, és okaként Bizánc-barát hozzáállását jelöli meg, fia, Iván Vladiszláv azonban Gavril Radomir közbenjárására életben maradt. *Seibt* 1975. 93–94. o. 987-re teszi. *Asolitik* 185–186. o. a hadjárat előzményének azt írja le, hogy a császárok felajánlották nővérük kezét a két testvér egyikének, de nem az igazi császárlányt küldték a bolgárokhoz, a trükk azonban kiderült, a követként eljáró sebasteiai metropolitát megölték, a tervbe vett békéből pedig semmi sem lett.

⁶ I. Nikephoros katasztrófával végződött 811-es hadjárata óta a bolgár hegyvidék eléggé rossz emlékéü hadszíntér volt. Még 967-ben a bolgárok elleni hadjáratán II. Nikephoros is inkább visszafordult az erdővel borított hegyvidékhez érve, ahol „minden részről bajra baj áradt”, nehogy serege odavesszen egy hegyizorosban csapdába esve, majd 971-ben I. Ioannes tisztjei sem osztották császáruk optimizmusát a hegyeken való gyors átkelésről, lásd: *Leó diakónus* 62–63., 120–122. o. (az idézet az Iliász XVI. 111-ből). Természetesen a korábbi hadügyi irodalom is tárgyalta a menetlakzatokat, a tábor kialakítását, de a X. századig ritkaságnak számítottak az olyan hosszú külföldi hadjáratok, melyek során ezekre igazán szükség volt.

⁷ Lásd még: *Hunger, Herbert*: Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner. I. München, 1978. 335. o. és *Dennis* 1985. 241–244. o. a mű 991–995 közötti keletkezéséről, illetve az ezzel kapcsolatos ellenvéleményekről. *Dain, Alfonse*: Les stratégestes byzantins. *Travaux et Mémoires*, 2. (1967) 317–390. o. szerint a munka a X. század harmadik negyedére datálható (369. o.). Az értekezés: *Dennis* 1985. 241–335. o. (A továbbiakban: DRM.)

A X. századi bizánci hadügyi irodalom a hadjáratok vezetéséről

Érdeemes megvizsgálni a bizánciak X. századi hadügyi irodalmának hadjáratok lebonyolításáról szóló részeit a bolgárok elleni harcok leírása előtt. Ilyen esetekben a felderítés, információszerzés nemcsak előzetesen, hanem a hadjárat során is elengedhetetlen volt a sereg útjának biztosításához. A felderítők általában a határvidéki népségből származtak, de gyakran kevert etnikumú vagy egyenesen a szomszédos területekről különféle okokból áttelepült csapatok tagjai voltak az európai és az ázsiai végeken egyaránt.⁸ A felderítők vagy vezetők (*dukatores*) a könnyűlovasok közé tartoztak, akik hadjáratokon kívül is rendszeresen portyáztak a szomszédos vidékeken, zsákmányt és foglyokat szerezve, akiktől információt nyerhettek a terület viszonyairól. Az értekezések a felderítő-vezető tevékenységről is több helyen szólnak: a támadásra kiszemelt vidék megközelítésekor a sereget irányító strategos (*dukator*) küldjön ki embereket, nyelvet fogni, hogy a foglyoktól megismerhesse a terület viszonyait, s azt, hogy érkeztek-e oda ellenséges csapatok.⁹ Figyeljenek arra, hogy főleg nyáron ne küldjék a sereget vízben szegény terepre; ilyenkor inkább egy biztonságos, habár nehezebb utat válasszanak, mint a rövidebb, de veszélyeset. Ha útszükülethez, hídhoz vagy mély gázlóhoz közelítenek, a felderítők (*dukatores*) már az előző napon jelentsék ezt a császárnak, hogy megtehesse az övintézkedéseket. A seregnél tapasztalt és intelligens vezetők legyenek, akikkel bánjanak jól, gondoskodjanak róluk, mert nélkülük semmit sem lehet elérni. Nemcsak az utakat ismerik – ezt a legegyszerűbb paraszt is tudja –, de átvezetik a sereget a hegyszorosokon, felméri és ismerik a táborhelyek közötti távolságokat, az alkalmas táborhelyeket (vízellátással), ismerik a terület topográfiáját, hogy oda vezessék a sereget, ahol zsákmányt és foglyokat lehet szerezni. „Legyen sok és megfelelő chosarioi, akiket a Kelet népe trapezítai-nak nevez, s ezek folyton más és más vidékre hatoljanak foglyokat ejteni, hogy azoktól az ellenség szándékát pontosan megtudják.” „Amikor a sereg ellenséges földre készül behatolni, napokkal előbb küldessenek ki dukatores és kémek és chosarioi, hogy jól kikutassák az összes utakat és megtudják vajon megszállva tartja-e azokat [ti. az ellenség].”¹⁰ Kekaumenos is leírt néhány javaslatot: „Ha pedig ellenséges földön vagy, legyen neked sok, megbízható és tevékeny kémed, akiket chonsarioi-nak szoktunk nevezni. Ezek útján ugyanis megtalálhatod az ellenség erejét és ravaszságát.” „Legyenek neked más chonsarios-aid is, kiket synodikoi-nak mondanak; synodikoi azok, akik nyolc, kilenc, tíz vagy még többen kiküldetnek általad, hogy ’nyelvet’ fogjanak.” „...küldj ki chonsarios-okat, hogy utat találjanak, amelyen a hadi nép ellene megy.”¹¹

A hadjáratok előkészítésénél az értekezések más fontos részletekre is kitérnek, például arra, hogy a gyalogos katonáknak is legyen páronként egy öszvérük, mely a pajzsaikat, lándzsáikat, felszerelésüket viszi, továbbá négy főnként egy szolgáljuk, aki vigyáz a hol-

⁸ Le configuration de la terre (Kitab surat al-ard). Introduction et traduction avec index par *J. H. Kramers* et *G. Wiet*. I. Tom. Beyrouth–Paris, 1964. (a továbbiakban: *Ibn Hauqal*) 205–206. o. szerint a Felső-Mezopotámiából bizánci területre áttelepült arab törzs, a Banu Habib, mivel ismerte az utakat és a gyenge pontokat, rendszeresen támadta az itteni városok környékét, és sikereik biztatták fel a bizánciakat a kilikiai és szíriai hódításokra.

⁹ Nikephoros Uranos Taktikája (a továbbiakban: NUT). In: *McGeer, Eric: Sowing the Dragon's Teeth. Byzantine Warfare in the tenth Century.* Washington D. C. 1995. (a továbbiakban: *McGeer* 1995.) 88–163. o., itt: 143–145. o. A szerző maga is szolgált a bolgár hadszíntéren, mint majd a Spercheios-folyónál vívott csatánál látni fogjuk.

¹⁰ DRM 285–287., 291–293. o. Az idézetek *Gáldi László: Huszár szavunk bizánci kapcsolatai. Magyar Nyelv*, 25. (1939) 160–166. o. (A továbbiakban: *Gáldi* 1939.) itt: 161. o.

¹¹ *Vademecum des byzantinische Aristokratia. Das sogenannte Strategikon des Kekaumenos.* Übersetzt, eingeleitet und erklärt von *Hans-Georg Beck.* Graz–Wien–Köln, 1956. (a továbbiakban: *Kekaumenos* 1956.) 32–33., 46. o.; *Gáldi* 1939. 161–163. o. fordítása.

mijukra a csaták alatt.¹² Akik a fáradtság miatt nem tudják tartani a tempót a lovassággal, kapjanak egy öszvért, mely őket és ellátmányukat is szállítja.¹³ A bandonoknak legyen kovácsműhelyük, csizmakészítőjük, nyersbőreik a folyóátkelésekhez, továbbá teljes szerzőkészletük.¹⁴ További előírás volt, hogy a csapatok ne vigyenek magukkal felesleges holmikat, melyek csak az ellátmány mennyiségét csökkentik, illetve csak a szükséges kiszolgáló legénység menjen a sereggel, más „kenyérpusztítók” nemkívánatosak, hiszen ezek is az ételmet fogyasztják, és még rémhíreket is terjeszthetnek.¹⁵

Az egyik alapvető feladat a hadjáratok során a menetek biztosítása volt – az értekezések ennek részleteire is kitérnek. Hazai területen még nem volt szükséges együtt tartani a csapatokat (egyrészt hogy esetleges járványok ne törhessenek ki könnyedén, másrészt, nehogy kikémléjék a sereg létszámát), viszont az ellenség közelében össze kellett vonni őket.¹⁶ A menetalakzat fenntartása volt az egyik lényeges előírás: ügyelni kellett arra, hogy a folyókon, hegyszorosokon való átkelések során is megőrizték a rendet. A gondosan szabályozott menetalakzat védte a sereget a váratlan támadásoktól, melyből könnyen át lehetett alakulni csatarendbe, de a táborverés rendjét is ehhez szabták. Mivel a bizánci haderő ebben az időszakban volt a legütőképesebb, számítani lehetett rá, hogy ellenfelek sem próbálkoznak majd nyílt csatát kezdeni velük, hanem hegyszorosoknál, hidaknál, gázlóknál és más helyeken, ahol nem lehetett csatarendbe állni, próbálkoznak rajtuk ütni, vagy legalábbis a menetelő csapatokra le-lecsapva kárt okozni (a bolgár taktika leírásánál látható lesz majd, hogy pont ilyen helyzetekben került sor a legtöbb összecsapásra).

A menetalakzat magját a gyalogsági négyezőg alkotta, melyet a terepadottságoknak megfelelően (amíg lehetett) szélteben vagy hosszában elnyúlt téglalapként is kialakíthattak, nem csak négyzetként.¹⁷ A négyezőget oldalaként 4-4 ezred (*taxiarchia*) formázta, ahogy a csatarendben is álltak, oltalmazva a középen található málhavonatot és a kiszolgáló legénységet. A gyalogosok nem teljes felszerelésben meneteltek, hanem egy részét a közelben levő málhás állatokra pakolva vitték, hogy ha a szükség úgy hozza, gyorsan felvehessék.¹⁸ A lovasság a négyzet oldalain kívül szintén rendezett alakzatban haladt, 24 egységbe osztva. A négyzet előtt hat egység ment, ebből az egyik jóval előbbre, felderítést végezve (alighanem a könnyűlovasok), majd három egység az alakzat előtt, amit követ a császár és a saját ezerfős kísérete, melynek két oldalán a másik két egység vonult.

¹² A Praecepta militaria (a továbbiakban: PM) In: *McGeer* 1995. 12–59. o., itt: 23. o.; NUT 99. o. De ugyanott azt is írja, hogy a gyalogosok viseljék pajzsukat és vigyék a lándzsájukat. *Leó diakónus* 57. o. említi, hogy egy gyalogos elfáradva a menet során, eldobta a pajzsát. A *The Taktika of Leo VI. Text, translation and commentary by George Dennis*. Washington, D. C. 2010. (a továbbiakban: Taktika) 77., 95. o. még arról írt, hogy minden egyes dekarchiának (10 fő) legyen egy-egy könnyű és gyors szekere, melyeken vihetik egyéb felszerelésüket (kézi malmok, balták, fejszék, kaszák, fűrészek, csákányok, kalapácsok, lapátok, kosarak).

¹³ PM 23. o.; NUT 99. o. A DRM 325. o. arról ír, hogy a hadsereg visszautján a teher nélkül maradt málhás jóságok egy részét a hátvédhez küldjék, hogy ezek szállítsák a sebesült, legyengült vagy ló nélkül maradt katonákat és azokat, akik képtelenek gyalogolni és vinni a felszerelésüket.

¹⁴ Constantine Porphyrogenitus *Three Treatises on Imperial Military Expeditions*. Introduction, edition, translation and Commentary by *John F. Haldon*. Wien, 1990. (a továbbiakban: *Treatises*) 135–137. o. A bandon a lovasság alapvető taktikai egysége, a X. század elején 3-400 főből állt, de II. Nikephoros idején már csak 50 főből. A Taktika 77. o. leírása az egyéb eszközökről (nyeregtáskák, kovakő és tapló, pánya, béklyó, patkók és szögek, ráspolyok, árak, de még lópáncélt is említi, ami nem valószínű, továbbá fejszék, kézi malmok, ásók, lapátok, kosarak stb.).

¹⁵ *Treatises* 91., 127. o. hadjáratra vonulva a császár a néptelen határvidékre érve küldje vissza a felesleges ellátmányt és sátrakat, az alkalmatlanokat, a sérült állatokat; PM 23. o., NUT 99. o. is hasonló előírást fogalmaz meg, kiegészítve azzal, hogy az ellátmányt gondosan beosztva fogyasszák; DRM 287–291. o.

¹⁶ Taktika 157. o.

¹⁷ PM 31–33. o.; NUT 109–111. o.

¹⁸ DRM 279. o.; NUT 149. o. Az ezredet 500 nehézgyalogos, 200 gerelyes és 300 íjász alkotta. A pogygyász rendjéről nem sokat írtak a Taktika 187–193. o. szövegén kívül. Egyébként a Taktika 173–175. o. azt is ajánlotta, hogy a foglyokat a menetvonal szélén vezessék, hogy ha az ellenség támadni akarna, ők alkossanak élő pajzsot.

Az oldalak mellett másik hat-hat egység vonult kettős oszlopban hármásával, ezek továbbá kikülönítettek még oldalra 30-30 embert, hogy az ellenség tevékenységét szemmel tartsák és jelentsék. A négyzet után következett a maradék hat egységből álló hátvéd, a *saka*. Ennek parancsnoka még egy tapasztalt tisztet is kikülönített, hogy száz lovasával még jobban lemaradva kivédje az ellenség hátulról indított rajtaütéseit.¹⁹ Ez az elrendezés megkönnyítette a csatarendbe állást is: az elől lévő lovasegységek alighanem a közepeket, az oldalsók pedig a jobb- és balszármayat alkották az első vonalban, a hátsók pedig a második vonalat. Ha a terep nehézsége vagy a vízhiány különösen megnehezíti a menetet, és az alakzat elnyúlik, vagy sokan lemaradoznak, az oldalsó 6-6 egység egymás mögött helyezkedjen el, hogy így hamarabb elnyúlva oltalmazza a gyalogosokat, de ha szükséges, még az elől haladó egységekből és az utóvédből is rendeljenek oldalra 2-2 egységet, így 8-8 egységből álló lovas oszlop lesz a fedezet. De ha a csapatok így is túlságosan széthúzódnak, a császár elől várjon egy kissé, hogy a lemaradozók felzárkózhassanak, nehogy teljesen elbomoljon a rend a menet gyorsasága miatt.²⁰

Az utóbbiak alapján látható, hogy a menet rendjére vonatkozó előírást leginkább az ellenséges rajtaütésektől való félelem indokolta. Ezekre legjobban akkor lehetett számítani, ha a hegyes terepen összeszűkülő útvonalon kellett áthaladni vagy folyón átkelni, tehát amikor a menetalakzatot meg kellett bontani. Éppen ezért a hágókon, folyókon való átkelés módját is szabályozták az értekezésekben. Ha szükülethez, hídhoz, mély gázlóhoz érkezik a sereg, a vezetők (*dukatores*) már az előző napon értesítsék erről a császárt, aki még este intézkedik a megfelelő menetrendről, Másnap az elől haladó felderítő lovas egység mellé különítsen ki egy taxiarchia gyalogost. Az egységek meghatározott rendben keljenek át – az előre küldött csapatok tartják a hídfőt egy alkalmas tiszt vezetésével, majd az elől levő lovas egységek és a császár a kíséretével kel át. Utánuk jön a jobb oldali lovasság, majd a gyalogsági négyzet első oldala, majd a jobb oldali gyalogság jön, őket követi a trén, aztán a hátsó oldali lovasság, majd lovassága, végül a bal oldali gyalogság, aztán a lovasság.²¹ A hegyszorosokon való átkelést hasonlóképpen gondosan szabályozták – itt is az a lényeg, hogy az előreküldött vezetők, kémek felderítsék azt, hogy megszállta-e ezeket az ellenség. Ha nem, már 1-2 nappal előbb küldjenek egy gyalogos egységet (főleg könnyűgyalogo-

¹⁹ DRM 279–281. o. Még azt is javasolja, hogy a gyalogsági taxiarchiákból 150–150 íjászt is különítsenek ki a lovasság mellé, hogy „az arabok és türkök” merész támadásait visszaverjék. Ez az adat azért is figyelemre méltó, mert az értekezés a X. század végére datálható, vagyis a bizánciak a bolgárok elleni korai hadjárataik során talán magyarokkal is találkoztak – az közismert, hogy Géza fejedelem szövetségben állt Sámuel czárral (a korabeli bolgár–magyar viszonyra még az eseménytörténetnél ki fogok térni), így esetleg csapatokkal is segítette, vagyis talán 970 után is járt még magyar katonaság a Balkánon.

²⁰ DRM 281. o. A sereg létszáma az értekezés szerint 16 000 gyalogos és 9200 lovas, a kiszolgáló légénység száma ismeretlen, lásd: DRM 247., 275. o. A menetvonal elhúzódása elkerülhetetlen volt a hegyvidéken, ezért kellett biztosítani az átjárókat. *Haldon, John: Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565–1204.* London–New York, 2003. 165. o. becslése szerint 877-ben I. Basileios legalább 8000 fős serege Kucusostól Germanikeia felé vonulva minimum 8 kilométeres oszlopban haladt, nem számítva a máhás jószágokat. 1176-ban Myriokephalonnál I. Manuel császár serege tíz mérföldön (kb. 15 km) keresztül nyúlt el a hegyek között, a menetet az ostromszereket vívó szekerek sokasága tovább lassította, ezért aztán a török támadás súlyos veszteségeket okozott, lásd: *Vasiliev, Alexandr A.: Manuel Comnenus and Henry Plantagenet. Byzantinische Zeitschrift*, 39. (1929/30) 233–244. o., itt: 237–240. o.

²¹ DRM 285–287. o. A *Treatises* 135–137. o. szerint felfújható bőréket használjanak a lovasok a folyókon való átkeléskor, a *Taktika* 79. o. is említi a bőrcsónakokat, de a 159. o. azt is, hogy I. Basileios egyik keleti hadjárata során személyesen felügyelte a gázló közepén csapatai átkelését a Paradeisos-folyón. A hidépítés nem tűnik jellemzőnek, bár a folyókon való átkelés nem volt kockázatmentes, lásd: *Leó diakónus* 146. o. ahol egy bizonyos Niketas, császári titkár belefulladt az Eufráteszbe, mikor I. Ioannes első keleti hadjárata (972) lóháton próbált átkelni a folyón. A *Taktika* 395–397. o. is említi farönkökből készült hidakat és csónakokra épített pontonhidakat, a Parangelmata poliorketika In: *Siegecraft. Two Tenth-Century Instructional Manuals* by „Heron of Byzantium.” Edited and translated by *Donald S. Sullivan.* Washington, 2000. 26–105. o. (itt: 109–113. o.) – Apollodoros hajóhidját írja le, a *Treatises* 85. o. szerint pedig a strategosok feladata, hogy biztosítsák az átkelést az olyan útba eső folyókon is, melyeken nincs gázló – alighanem ez is a hidverésre vonatkozik.

sokból) egy jó tiszttel, és ha lehet, lovasokat is melléjük, hogy ez is felbátorítsa őket és tapasztalt vezetőket. Szerezzék meg a terepet uraló pontot vagy erődöt, és így ellenőrizhetik az utat és az ellenség nem támadhatja meg a sereget. Ezután értesítsék a császárt, aki két taxiarchiát küld előre, hogy ezek baltákkal és más szerszámokkal megtisztítsák az utat a lovasok előtt, de ha szűk, nehezen járható útszakaszt találnak, azt is biztosítsák, amíg a sereg át nem vonul. Először az elől haladó lovasok, majd a császár lovas és gyalogos kíséretével kel át, azután az előbbi rend alapján a sereg többi része, legutoljára a szorost megszálló két taxiarchia és az előreküldött gyalogosegység parancsnokával együtt.²²

Ha a hegyszorost megszállta az ellenség, az már nehezebb helyzetet teremtett, de az átkelés így is megoldható volt. Persze a legjobb az, ha ilyenkor egy másik utat választanak egy meg nem szállt szoroson keresztül, még ha 3-4 napi távolságban lenne is, mert ha egy átjáróban éri a sereget a támadás, az nem tudja fegyvereit használni, az ellenség viszont igen.²³ Ha viszont nincs más út, csak az, melyet már megszállt az ellenség, akkor a terepet ismerő vezetők irányítsanak egy tekintélyes gyalogos különítményt azok oldalába és hátába, hogy elűzzék őket, aztán a fenti rend szerint keljenek át. Ha van ott egy hegy vagy magaslat, amit az ellenség megszállt, és ottani erős pozíciójában tartja magát, ellenőrzi az utat, és nem tudnak hozzájuk férni sehonnan, akkor az úton küldjenek előre néhány erős gyalogost, akik így provokálják az ellenséget, kicsalogatandó őket a helyükről. Ha ez sikerül, menekülést színélve csalják őket a sajátjaikhoz, akik oldalról vagy hátulról támadva bánjanak el velük. A legjobb persze az, ha a vezetők olyan utat mutatnak, melyet az ellenség sem ismer, viszont a visszaútra még fokozottabb óvatosságra volt szükség, hiszen az ellenség ekkorra már megszállhatta a szorost, ha nem hagytak hátra biztosító gyalogságot – így az utánpótlást és a visszatérést is kényelmesen megoldhatják. Amikor mégis kénytelenek a megszállt átjárót választani a visszatérésre, mielőtt megindulnának, pihenjenek akár egy napot is, megfelelő helyen tábor verve a közelben. Itt lelkesítsék a csapatokat, és reggel kezdjék meg az átkelést; ha három egymáshoz közeli út is vezet át a hegyeken, három ezred (*chiliarchia*) gyalogos menjen ezeken egyenként, majd a két oldalsó úton is három-három chiliarchia haladjon, a lovasság pedig a középső úton, végül szintén három chiliarchia zárja a menetet, és így elől-hátul bezárják az átjárót, szinte négyszög alakzatban, míg a lovasság át nem kel. A gyalogság biztosítja tehát ilyenkor az átkelést, a lovasság rendben átkelhet, csak ezután kel át a gyalogság nagy része.²⁴ Ha ez ellenség hátulról is közelít, a lovasság verje ezeket előbb vissza, és üldözzék őket addig, míg teljesen szét nem szóródnak, és képtelenek lesznek újra összegyűlni. Ha sokan vannak, a gyalogság is vegyen részt a harcban, és így futamítsák meg őket, ezután a győztesen visszatérő sereg láttán a szorost elfoglaló csapatok is elmenekülnek. De ha mégis kitartanak, meg kell vizsgálni, hányan vannak és miféle csapatok, milyen rendben állnak, majd ezután minőségüknek és létszámuknak megfelelően három gyalogos egységet küldjenek ellenük. Ha az út fölé magasló meredek gerinceken helyezkednek el, gerelyes, íjász és parittyás katonákat küldjenek ki, és ha lehetséges, a gyalogság legjavát alkotó *menavlatosok*-at is, hogy körülvegyék ezeket a helyeket, és lentől támadják őket, a gerelyesek, íjások és parittyások pedig különböző helyekről bomlasszák szét őket. De ha a terep nyújtotta előnyüket kihasználva így is kitartanak, egy vagy két gyalogos egység induljon az elűzésükre – ha ez sikerül, a sereg végül zavartalanul átkelhet a hegyszoroson.²⁵

²² DRM 293–295. o. A Taktika 163–165. o. is figyelmeztet a hegyszorosok előzetes megszállására.

²³ *Kekaumenos* 57. o. is figyelmeztet erre a veszélyre.

²⁴ DRM 295–301. o.; NUT 149–151. o.

²⁵ DRM 301–303. o.; NUT 151–153. o. Továbbá *Anastasiadis, Michael P.*: On handling the menavlion. *Byzantine and Modern Greek Studies*, 18. (1994) 1–10. o. (itt: 7–8. o.) a menavlatosok csatározó szerepköréről. Dr. Prohászka Péternek ezúttal is köszönöm, hogy ezt a cikket megszerezte számomra.

A hadjáratok során másik fontos alapeladat volt a biztonságos tábor kiépítése az ellenséges területen, hiszen ez védett a váratlan rajtaütések vagy a zaklatás ellen. Mindenekelőtt egy alkalmas helyet kellett találni – lehetőleg sík terepen, ahol a vízellátás könnyen biztosítható, ne legyen a közelben erdő vagy magaslat, ahonnan az ellenség megtámadhatja vagy löheti a tábort. A megfelelő pozíciót a táborkijelölők (*minsuratores*) keresik meg, ők jelölik ki annak körvonalát, a parancsnok és a főtisztek, a csapatok helyét.²⁶ A legjobb a négyzet vagy téglalap alaprajzú tábor, melynek oldalain 4-5 lovas szélességben két-két kapu található (Γ alakban, nehogy egyenesen betörhessenek) és ez egyúttal elválasztja a 12 taxiarchiát is. A tábor középpontjában állították fel a hadvezér sátrát (illetve a császárért, ha személyesen vezette a sereget). Az egységek is az előre kijelölt helyen táboroztak, és nem volt szabad összekeveredniük: a gyalogság a peremen táborozott (a könnyűgalogosok egy része a kapuknál helyezkedett el, a menavlatosokkal együtt), a lovaság belül, elkülönülve a themák és a tagmák csapatai.²⁷ A tábor védelméről a részletekbe mentő előírásokat találhatunk: mindenekelőtt a gyalogság – amely itt is ugyanabban az alakzatban állt, mint a csatában, lándzsái végeit a földbe szúrva, hegyeit kifelé irányítva, pajzsainak támasztva – egy rögtönzött sáncot alakított ki. Ha nem tartózkodnak sokáig egy helyen, és nem várható ellenséges támadás, ez elég is, de ha ennek fennáll a veszélye, árkot (*chandax*) is kellett ásni körülötte.²⁸ Az árok 7–8 láb (max. 2,5 méter) mély legyen, lefelé összeszűkülve, szélessége pedig 5–6 láb (156–187 cm), a kiásott földet az árok belső oldalán felhalmozva sáncot építsenek.²⁹ További védelmi intézkedésként javasolja, hogy telepítsenek vassulymokat az árkon kívülre (minden gyalogos nyolcat vigyen magával egy zsinórra fűzve és egy rúdhoz kötve, 20 méteres távolságra húzzák ki ezeket), továbbá árkokat („lábtörőket”), kihegyezett fakarókat szúrva beléjük (de ezek elé valami jelet is tegyenek, nehogy a sajátjaik essenek beléjük). Emellett még zsinórral összekötött karókat is verjenek le a tábor körül, melyre csengőket kössenek, hogy ha ellenséges kémekek vagy katonák próbálnak bejutni, észrevegyék őket a zajról.³⁰ Éjszaka rendszeresen járőrözzenek a tábor körül a sánc belső oldalán – erre a gyalogság főparancsnoka, a *hoplitarches* köteles ügyelni. Ezen kívül a táboron kívül is állítsanak őrségeket gerelyes és íjász gyalogosokból – egy „belső” őrség úgy egy nyíllövésnyire a sánctól, és némileg távolabb egy „külső” őrség. Minden taxiarchia különítsen ki ezekre 5–5 őrhelyet, száz méterenként, a belsőre 8 embert, a külsőkre négyet állítva. A „külső” őrségeken túl még a lovasok is állítsanak őrségeket hatosával, de csak egyenletes, jól belátható terepen, ha nem ilyen, csak azokat az utakat őrizzék, melyeken az ellenség érkezése várható. Az őrség, ha jelentenivalója van, ne csapjon zajt, hogy ezzel nyugtalanítsa a sereget, hanem a taxiarcheshez menjen egy ember, majd a hoplitarcheshez, aki aztán tovább irányíthatja a császárhoz is. Nappal csak a lovasok adják az őrségeket, nagyobb távolságra is, ha a terep megfelelő.³¹

A tábor elhagyása is meghatározott rend szerint történt – harsonaszóra kellett megkezdeni a felkészülést a kivonulásra, de a táborban levő utak mellett sátrát vert lovasoknak őrizniük kellett az utakat, nehogy a málhásállatok és felügyelőik idő előtt elfoglal-

²⁶ DRM 249. o.; PM 53. o.; NUT 135. o. *Kekaumenos* 36. o. is hasonlókat ír.

²⁷ PM 53–55. o.; NUT 135–139. o.; DRM 247–255. o. egy nagyobb, 16 taxiarchiás sereghez is leírja a tábort, 269. o. A Taktika 201. o. még csak oldalanként 1-1 kaput írt elő.

²⁸ PM 53–55. o.; NUT 137–139. o. A Taktika 197. o. is előírja a sáncépítést, de szekeréből vagy hegyes karókból is ajánlja a védelem megerősítését, illetve a 205. o. is leír egy az említetthez hasonló akadályt, melyet éppen a bolgárok elleni hadjáraton (894) vezetett be az idősebb Nikephoros Phokas.

²⁹ DRM 251. o.

³⁰ DRM 263. o.

³¹ DRM 265–267. o. Az értekezésben leírt tábor részletes kialakításának tárgyalásába nem mentem bele, mivel ezt a DRM 242. o. (Dennis bevezetője, I. az I. jegyzetnél) is inkább eszményinek, mint valóságosnak tekinti.

ják azokat és összezavarják a csapatok rendjét. A császártól kapott parancs után elindul az első három lovas egység és a vezetők 1–2 nyíllövésnyire a tábortól harsonaszóra. Ugyanakkor a szárnvédők is kiküldenek egy egységet, és a hátvéd parancsnoka is elküld egy egységet hátra. A második harsonaszóra elkezdik lebontani a sátrakat, elsőként a császárt, ekkor az emberek felmálházzák a teherhordó állatokat, és várják a harmadik harsonaszót, mely a császár és a lovasság elindulását jelzi, utánuk hagyják el a tábor a többiek – valószínűleg a fenti menetrend szerint, bár ennyire részletekbe nem mennek a leírások.³²

Az értekezésben fontosságához képest viszonylag röviden szóba kerül még az ellátmány gyűjtése és ennek biztosítása is – emlékezhetünk rá, hogy Triaditzánál az élelemhiány milyen súlyos gondokat okozott. Előírja, hogy ha falvakhoz ér a sereg, küldjenek kiszolgáltató egységeket, visszatérésükig ne folytassák a menetet. Minden nap menjenek biztosító egységek a füvet gyűjtő és a lovakat legeltető emberek védelmére. Nyílt terepen legeltessenek, ahol az ellenség nem tud lesből rájuk támadni; a különítmények parancsnoka vigyen magával tapasztalt vezetőket is, akik ismerik az utakat, és ezeket őriztesse, továbbá őrszemeket is küldjön ki a megfelelő helyekre, végül mindenki térjen vissza még nappal a táborba. Ha a császár hírt kap arról, hogy rajta akarnak ütni az ellátmánygyűjtőkön, küldjön ki néhány lovas egységet, és maga is lovagoljon ki, hogy ha a szükség úgy hozza, beavatkozhasson a harcba. Ha a támadókat visszaverik, ne üldözzék őket túl messzire.³³ Mindezek alapján látható, hogy a Sámuel elleni hadjáratok során mennyi mindenre kellett figyelemmel lenni a bizánci seregek vezéreinek, ha eredményt akartak elérni.

A bolgárok hadszervezete

A bolgárok hadszervezetéről már jóval kevesebb konkrétumot mondhatunk Sámuel cár idejéből, taktikájuk azonban a hadiesemények alapján jól jellemezhető. Bölcs Leó a X. század elején a bolgárok hadrendjét még a türkökéhez hasonlította, de ez a nomád jelleg alighanem az Al-Duna vidékén élő török eredetű, sztyeppe népekkel határos vidéken lehetett jellemző.³⁴ Az itteni területek elvesztése (971) után a bolgár lovasság meggyengült, így a X. század végén már inkább kerültek a nyílt csatákat, melyeket pedig Simeon cár idején többször megnyertek (Bulgarophygon, Anchialos). A bolgár cárság egykori „szívének” elvesztése komoly hátrányt okozott az ország újjáélesztéséért indított felkelésnek. A macedóniai központú bolgár államban már inkább a balkáni szlávok hagyományai érvényesülhettek (persze a „turáni hatások” – már a korai bolgár vándorlás során jutottak ide onogur csoportok – itt is jelen voltak, de nem ezek domináltak, Sámuel országa is többnyelvű volt, hiszen a szlávok mellett albánok, vlahok, görögök, sőt örmények is éltek benne, de magyar és besenyő szövetségeseik is lehettek). Ezek jellemzése a *Taktikában* a következő: „... balsorssal dacolók s kitartók a mi a hőséget, hideget, erős időt, testi mezítelen voltukat és élelem híját illeti.” Fegyverzetük gerelyekből, nyilakból és fapajzsokból állt, „sűrű és nehezen megközelíthető helyeken lakozának és menekülni is oda szeretnek”. A seregük jórészt inkább könnyűfegyverzetű, népfelkelő jellegű lehetett (mint láttuk, Triaditzánál a császár gyakorlott

³² DRM 277–279. o. Nyilván a tábor kiürítése is jelentős időbe telt egy ilyen esetben.

³³ DRM 281., 309., 311. o.

³⁴ *Kiril Petkov: The Voices of Medieval Bulgaria, Seventh-Tenth Century. The Records of a Bygone Culture.* Leiden–Boston, 2008. (A továbbiakban: *Petkov* 2008.) 8. o. ismerteti a VIII–IX. századi óbolgár feliratokat az egyes előkelők birtokában levő páncélingekről, sisakokról, de hogy a macedóniai bolgár katonaság milyen felszereléssel rendelkezett, arról nem mernék semmi biztosat állítani.

örmény gyalogsága révén vágta ki magát a kelepcéből), de a vezérek kísérete nyilván jobban felszerelt hivatásos katonaságból állt.³⁵ Ebből a hátrányból következett az, hogy elkerülték a nyílt összecsapásokat (bár a helyi themák lovasságával valószínűleg meg tudtak birkózni), portyázó támadásokkal zaklatták ellenfelüket, gyakran alkalmazták a cselvetést, és hogy a várostromoknál is inkább a kiéheztetésre vagy rajtaütésre hagyatkoztak (Servia, Larissa, Dyrrachion).³⁶ A bizánci támadások elől kitértek erődítményeikbe – és a hegyek között volt ezekből bőven –, ezek hálózata tette igazán félelmetessé a „bolgárok földjét” a terület földrajzi nehézségei mellett. A macedóniai vidék általában ritkán lakott volt, a lakosság főleg a megerősített helyeken összpontosult, a nagyobb települések körül további kisebb erődítések helyezkedtek el. A városok, erődök parancsnokai (*cselnikek*, ami a bizánci *strategos* megfelelője) tapasztalt katonák lehettek, akik gondoskodtak a falak rendbetételéről, a fegyverzetről, hadigépekről, mint Kekaumenos írja a Deljan-felkelés idején bolgár kézre került Demetrias (Volos) parancsnokáról, Litovojról.³⁷ Támadó ellenségüket pedig a terepet jól ismerő bolgárok a szűk hegyi utakon próbálták kelepcébe csalni. Mindez persze éber őrszolgálatot és felderítést követelt meg részükről – mikor II. Borisz cár megszökött Konstantinápolyból, a határon az örök bizánci ruháját látva, előbb lőttek, mint kérdeztek.³⁸ Sámuel cár az ezredfordulóig gyakran lépett fel támadólag, mikor Bizáncot belső viszályok gyengítették, vagy a császár keleten volt elfoglalva. Azután viszont védelembbe szorult, ahogy II. Basilios teljes erejét ellene koncentrált, és szövetségeseket szerzett a hátában (magyarok, horvátok). A bolgár védekező stratégia azért nem volt passzív, mert amint alkalom adódott kihasználni a bizánciak számára hátrányos helyzeteket, azt meg is tették (a *De re militari* szerzője sem véletlenül figyelmeztet gyakran a rajtaütések veszélyére). Az országszerte emelt erődítések, úttorlaszok (mint a Kleidion-szorosban) pedig magukban is megnehezítették a támadók dolgát, de már a rajtaütések és az élelem eltakarítása is könnyen felőrölhettek egy kevésbé fegyverkezett sereget. Ebből fakadtak a bizánciak számára is a balkáni erdős hegyvidéken vívott harcok nehézségei. A bolgárok mesterei voltak a hegyi hadviselésnek: a meglepetésszerű támadások, rajtaütések, kelepcék veszélye

³⁵ A magyar honfoglalás kútfői a honfoglalás ezredéves emlékére. Szerk. *Pauler Gyula és Szilágyi Sándor*. Budapest, 1900. (Reprint 2003.) (A továbbiakban: MHK) 53. o., valamint Taktika 471., 473–475. o. Jól jellemzi a helyi harcosokat Nikephoros Gregoras 1326-os leírása a Sztruma vidéki (a Kleidion-hágó környéke) bolgárokról, akik gyapjú- és bőrruhát viselnek, dárdákkal, baltákkal és íjakkal vannak felfegyverezve, lásd: *Szamota István*: Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten 1054–1717. Budapest, 1891. (A továbbiakban: *Szamota* 1891.) 40. o. *Skylitzes* 191. o. az 1017-es setenai csatáról, ahol 200 nehézfegyverzetűt fogtak el, lovakkal együtt és Iván Vladiszláv felszerelését.

³⁶ A X. század elején a bolgárokkal vívott harcok tanulságait is feldolgozó *De obsidione toleranda*-t lásd: *A Byzantine Instructional Manual on Siege Defense: The De Obsidione toleranda*. Introduction, English Translation and Annotations by *Donald Sullivan*. In: *Nesbitt, John W.* (ed.): *Byzantine Authors. Literary Activities and Preoccupations. Texts and Translations dedicated to the Memory of Nicolas Oikonomides*. Leiden–Boston 2003. (A továbbiakban: DOT) A DOT szerint a bolgárok gyakran álltak lesbe úgy, hogy kisebb gödröket ástak embereik, melyekben elbújva, a bizánciak üresnek gondolták az érintett területet. Uo. 185. o.

³⁷ A terület jellemzéséhez lásd: *Curta, Florin*: *Southeastern Europe in the Middle Ages, 500–1250*. Cambridge, 2006. (A továbbiakban: *Curta* 2006.) 242–243. o.; *Krsmanović* 2008. 190–191. o.; *Pirivatrić, Srđan*: *Samuilova drzsava. Obim i karakter*. Beograd, 1997. (A továbbiakban: *Pirivatrić* 1997.) 204. o. *Skylitzes* 184. o. is több erőről beszél Triaditznál, majd 191. o. 1018-ban Krakra behódolásakor Pernik mellett még harmincöt másik erőd kapitulált. Továbbá a DRM 289., 303–305. o. „a bolgárok földjén, ahol nehezen járható, erdős hegyvidéki szorosok vannak, szűk utakkal,” „nem lehet 24 napnál többet szállítani árpából otthonról a lovakkal... Az arabok földjén, mely bővelkedik terményekben, mégis utanszállítás szükséges, hogy tartós ostromot folytassunk – hát akkor a bolgárok földjén, ahol semmilyen élelem sincs, főleg árpa!” *Kekaumenos* 60–61. o. Litovojról.

³⁸ Borisz halála *Skylitzes* 177. o. szerint I. Ioannes halála után történt, testvére, Romanos azonban eljutott Vidinbe – ez azonban inkább Vodena lehetett a felkelés ezen korai szakaszában, lásd: *Seibt* 1975. 77–78. o. Az ország határait felügyelő örökről a 866-ban I. Miklós pápához írott kérdésekben is megemlékeztek, lásd: *Petkov* 2008. 26. o.

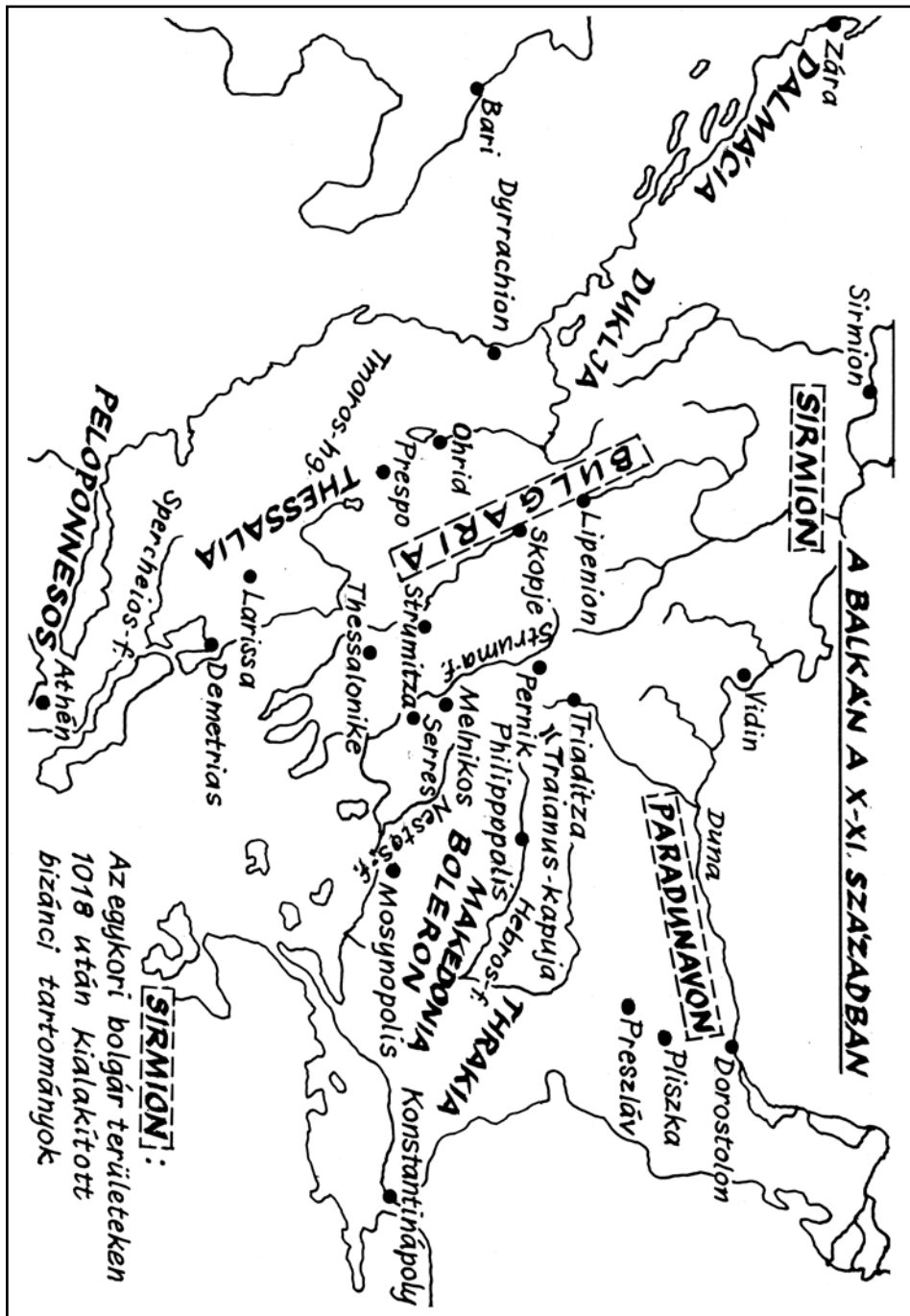
mindig fennállt, így folyamatosan gondoskodni kellett a felderítésről, a menetek biztosításáról. A nehéz terepen azonban már a menetek lebonyolítása is kihívást jelentett, a felderítésre és élelemszerzésre kiküldött csapatok eredményes tevékenysége nélkül a hadjáratok kudarcra voltak ítélve (aligha lehet véletlen, hogy a bolgárok elleni harcokban gyakran használtak a birodalom keleti határaitól származó örményeket, akiknek a hegyvidék ismerős terep volt). Azonban éppen ezek a kisebb különítmények voltak a bolgár lestartika fő célpontjai. A bizánciaknak nem nyílt csatákra kellett felkészülni, inkább várostromokra, csatározásra, az ellenálló vidékek feldúlására (látni fogjuk majd, hogy például a termékeny Pelagonia síkját többször is feldúlták a harcok során), és mindezek közben éberem őrködni, nehogy a hegyek közül váratlanul megrohanják őket a bolgárok.³⁹ Ebből következett az, hogy a bolgár háború egy elhúzódó eseménysorozat volt, melyben a végső fordulatot nem a fegyveres erő, hanem a véletlen szerencse hozta meg a császár számára.

II. Basileios bolgár hadjáratai a X–XI. század fordulóján

A XI. században is több példát találhatunk a balkáni hadjáratok során arra, hogy az iteni lakosság milyen eredményesen használta fel a hegyvidéki terep kínálta lehetőségeket a bizánci seregek ellen. Sztepan Vojiszlav, a zétai szerb fejedelem az 1040-es években két alkalommal verte meg az ellene küldött császári csapatokat. 1040-ben Georgios Probatas serege harc nélkül szétzüllött a járhatatlan vidéken, majd 1042-ben egy másik hozzá nem értő parancsnok, Michael katepano csapatait semmisítette meg egy szűk völgyben. Ezúttal olyan helyen vonultak, ahol két ló sem fért el egymás mellett, miután jókora zsákmánnyal megpakolva hazafelé tartottak ugyanazon az úton, amelyen jöttek. A szerbek csak ekkor, a bizánciak keleti végeken gyakran alkalmazott módszere szerint kezdték felülről löni őket, és sziklákat zúdítottak rájuk.⁴⁰

³⁹ *Skylitzes* 184. o. valószínűleg nem véletlenül jegyezte meg a Preszlávot, Perejaszlavecet és Pliszkát újra meghódító bizánci hadjárat után, hogy a sereg diadalmasan és épségben tért vissza. Egyébként „a rengeteg bolgárországi erdőkön” keresztül a harmadik kereszties hadjáratra vonuló Barbarossa Frigyes serege is sokat szenvedett a bolgárok, szerbek és oláhok támadásai miatt, majd folytonos harcok között érkeztek meg Sredetzbe (Szófia, Triaditza), amelyet azonban üresen találtak, innen továbbhaladva érkeztek csak termékeny síkságra, lásd: *Szamota* 1891. 21–22. o.

⁴⁰ *Skylitzes* 219., 227. o., *Kekaumenos* 57. o. az utóbbi epizódhoz hozzáfűzte a tapasztalt vezetők és kémek fontosságát. Lásd még: *Letopis* lpd3.html Lap 2-3/5 ezekhez a harcokhoz. A balkáni népeknél a hegyi kelepcec a taktika rendes részét képezték, mint láthatjuk, később Károly Róbert is megtapasztalhatta Basarab elleni hadjáratán, de még jóval később, az utolsó tatárjárás során is a máramarosi románok szervezték meg a visszavonuló támadók csapdába csalását, lásd: *Obetkó Dezső*: Az 1717-i tatár betörés. *Hadtörténelmi Közlemények*, 52. (1941) 193–210. o., itt: 204–205. o.

Balkán a 10–11. században

Lényegében a keleti határvidéken zajló hadakozás fordítottja zajlott a Balkánon: a bizánciaknak az őket folyton figyelő és zavaró ellenség földjén vonulva kellett elérniük kitűzött céljukat. A bolgárok elleni hosszas hadjáratok tulajdonképpen a császár által személyesen vezetett portyázó hadműveleteknek tekinthetők. Az újabb szakirodalom nem is úgy tárgyalja ezeket, mint a „bolgárölő” szívós macacssággal vezetett és a macedóniai központú bolgár állam módszeres bekebelezésére indított, több évtizedes háborúját. Inkább úgy tűnik, hogy a középkori háborúkra jellemző, ostromokból és a vidék feldúlásából álló hadjáratokat folytatott a császár, nyílt csatákra nem is került sor (bár több ízben is összecsaptak az ellenfelek – 986: Traianus kapuja, 997: Spercheios, 1002: Vardar, 1014: Kleidion-hágó, 1017: Setena – de ezek mind rajtaütések, hegyi kelepccék voltak). A hadakozásban időnként szünet állt be (a bizánci polgárháborúk és II. Basileios keleti hadjáratai alatt, illetve 1005–1014 között, bár itt lehet, hogy csak a forrásanyag hiányos), és a hódításra csak akkor került sor, mikor ezt a Sámuel dinasztiája kihalása utáni belső viszonyok lehetővé tették. Ekkor az uralkodócsalád megmaradt tagjai és az előkelők behódoltak II. Basileiosnak, aki a hagyományos bolgár intézményeket lényegében változatlanul hagyta, és csak a fontos központokba telepített bizánci helyőrséget.⁴¹

A polgárháborús időszakban Sámuel nem télenkedett: 985-ben háromévi kiéheztetés után bevette a thessaliali Larisszát és vele alighanem jókora területet a mai Észak-Görögországból (alighanem ez volt a triaditzai hadjárat közvetlen oka), 989-ben Berrhoiát (Verria), mely a fontos Thessalonike nyugati kapuja volt. Ebben az időszakban kerülhetett a kezére Dyrrachion (Durrës) és az Otrantói-szoros nyugati partvidéke, valószínűleg Servia erődje, továbbá az Al-Duna melléki régi bolgár területek is.⁴² A császár újabb bolgár hadjáratai végül 991-ben indultak meg, mikor csapataival Thessalonikébe vonult, hogy a polgárháborús évek során a város környékén különösen aktív bolgárokat visszaszorítsa. Négy évig tartó hadakozás után a környéken több erődöt – köztük Berrhoiát (a mai Verria) – visszafoglalt (általában télen támadott), de a bolgárok ereje töretlen maradt. Úgy tűnik, a diplomáciai tevékenység – a horvátok és Duklja (nagyjából a mai Crna Gora) fejedelemség megnyerése – nem hozott eredményt Bizáncnak.⁴³ II. Basileios végül Thessalonike kormányzójaként (*dux*) az örmény származású Gregorios Taronitest hagyta hátra, mikor 995-ben Szíriába kellett vonulnia a Fátimida fenyegetés miatt.⁴⁴ A következő években a császárnak nem volt ideje arra, hogy személyesen jelenjen meg a bolgár hadszíntéren. A harcok azonban nem csillapodtak, annyira, hogy Taronites kormányzó is elesett egy bolgárok állította csapdában, fia, Asotios fogságba

⁴¹ *Curta* 2006. 243–245. o. leírása II. Basileios háborújáról: nem egy tudatos hódító stratégiát mutat Skylitzes gyakran hiányos leírása, de a stratégiát teljesen nélkülöző időszakai portyázásról sincs szó, a császár taktikája rugalmas volt, gyakran változtatott a tervein. *Stephenson, Paul*: *The Legend of Basil the Bulgar-slayer*. Cambridge, 2003. (A továbbiakban: *Stephenson* 2003.) 34–36. o. írja le a császár „kiegyezéses” hódítási módszerét, illetve 21–22. o. annak lehetőségéről, hogy 1005-ben talán békekötésre is sor került, ezt azonban *Holmes, Catherine*: *Basil II, and the Governance of Empire (976–1025)*. Oxford, 2005. (A továbbiakban: *Holmes* 2005.) 104. o. nem látja bizonyítottnak. A hadjáratok szakaszolásához lásd: *Whittow, Mark*: *The Making of Orthodox Byzantium 610–1025*. London, 1996. (A továbbiakban: *Whittow* 1996.) 389. o. A császár bolgár háborújának legutóbbi feldolgozása *Strässle, Paul Meinrad*: *Krieg und Kriegführung in Byzanz. Die Kriege Kaisers Basileios’ II. gegen die Bulgaren (976–1019)* Köln, 2006., melyet azonban nem tudtam felhasználni.

⁴² Larissa elestéhez: *Kekaumenos* 114–115. o.; *Skylitzes* 177. o. (*Zonaras* 48. o.), Berrhoia: *Leó diakónos* 159. o., Serviáról lásd: *Kekaumenos* 61–62. o. Sámuel felesége maga is a befolyásos dyrrachioni Chryselios-családból származott, lásd: *Skylitzes* 187. o.

⁴³ *Asolik* 198. o., *PO* 23. 431. o. viszont bonyolítja a képet, szerinte ugyanis a császár elfogta a bolgár uralkodót, a négyéves hadakozás során sok erődöt elfoglalt, némelyeket megtartott, másokat lerombolt, *Fine, John, V. A.*: *The Early Medieval Balkans. A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century*. Ann Arbor, 1991. (A továbbiakban: *Fine* 1991.) 193–194. o. ennek alapján úgy véli, lehet, hogy Romanos ekkor került bizánci kézre, nem a vardari csata (lásd alább) után.

⁴⁴ *Asolik* 198. o.; *Skylitzes* 182. o.

került, Sámuel pedig a Peloponneszig portyázott. A bizánciak hadiszerencséjét végül az új dux, Nikephoros Uranos állította helyre, mikor 997-ben a hazafelé tartó bolgár sereget szétverte a Spercheios-folyónál, ahol Sámuel is megsebesült és kishíján fogságba esett.⁴⁵ A Thessalonike környékét ért támadások alábbhagytak, de Sámuel 998-ban meghódította Duklja fejedelemséget, és a dalmáciai parton Záraig nyomult előre, behódoltatva a helyi szláv uralkodókat (talán a korábbi bizánci diplomáciai kapcsolatok miatt). Dyrrachion kormányzását pedig a közben egyik lányával összeházasított Asotios Taronitesre bízta. A bolgár hatalom kiterjedése ekkor érte el csúcspontját, Simeon óta nem terjedt ki ilyen nagy területre. Hasznos volt, hogy biztosította a balkáni hátszögöt, mert 1001-ben II. Basileios békét kötött a Fátimida kalifával, és ezután teljes figyelmét a bolgároknak szentelte.⁴⁶ Annál inkább szükség volt erre, mert Thessalonikében több bizánci előkelő a bolgárokkal egyezkedett a császár hosszú távolléte alatt a 990-es évek végén. Ezért kellett őket eltávolítani a városból, ahogy Adrianopolisból is több korábbi strategos a bolgárokhoz menekült hasonló gyanú miatt.⁴⁷

A császár talán 998-ban vonult ismét Triaditza ellen Philippopolison keresztül, ezúttal sikerrel, majd 1000-ben az Al-Duna vidéki bolgár területek meghódítására küldte Theodorokanos patrikiost és Nikephoros Xiphiast. Miután bevették Preszlávot, Pliszkat és Perejaszlavcet, a sereg épségben hazatért.⁴⁸ A következő évben II. Basileios Thessalonike környékén támadott, és megadásra bírta Berrhoia kormányzóját, Dobromirt, majd Kolydrost vette be, aztán Serviát, végül a thessaliali erődket foglalta vissza, vagy helyreállította azokat, melyeket Sámuel korábban lerombolt. A bolgár foglyokat áttelepítette Boleronba, akárcsak a hadjárat végén ostrommal bevett Vodena őrségét is.⁴⁹

A következő évben a császár célpontja Vidin volt, és végül „... nyolc teljes hónapon át elidőzvé az ostrommal, erővel bevette a várost. Amíg az ostrom alatt ott táborozott,

⁴⁵ *Skylitzes* 183–184. o.; *Asolik* 198–199. o. szerint még Ioannes patrikiost, Taronites közvetlen elődjét is elfogták a bolgárok (a háború végéig, 22 éven át fogságban maradt, vagyis 996-ban kerülhetett fogságba, lásd: *Skylitzes* 191. o., de aki 186-on említi csak elfogását, az alellenygon bevezetése – 1002 – után, *Whittow* 1996. 387. o. az Ivron-monostor egyike 995. szeptemberi oklevelén megvan az aláírása; ez jól jellemzi a fő forrás, *Skylitzes* hiányosságait. Lásd még: *Holmes* 2005. 91–119. o.), *Zonaras* 54. o. a csata előzményeként említi, hogy a bolgárok vezére nem csak Thrakia és Makedoniát dúlta fel, hanem Hellast és a Peloponneszot is. A *PO* 23. 446–447. o. azonban ismét olyan adatot is közöl a csatával kapcsolatban, ami *Skylitzes* szövegéhez képest módosít az események menetén: eszerint a csata után Sámuel behódolást ígért a császárnak, de mivel híre jött a fogoly bolgár uralkodó halálának, királlyá kiáltotta ki magát, mire Uranos három hónapig dúlta a bolgár területet, majd hazatért (lásd még a 43. jegyzetet). Érdekes egyébként, hogy 1202-ben, III. Ince pápa és Kalojan bolgár cár levélváltásában arról írtak, hogy Péter és Sámuel is Rómából kapott koronát, lásd: *Macedonia. Documents and Material*. Editors: *Voin Bozhinov – Ljubomir Panayotov*. Sofia, 1978. (A továbbiakban: *Bozhinov – Panayotov* 1978.) 78., 80. o. Nikephoros Uranos balkáni tevékenységéhez lásd: *Krsmanović* 2008. 52–55. o.

⁴⁶ *Ljetopis* lpd2.html Lap 1-2/4; *Skylitzes* 184. o., *PO* 23. 460–461. o. Valószínűleg ebben az időszakban kerülhetett sor Sámuel megkoronázására, valamint Gavril Radomir trónörökös és Géza fejedelem lányának házasságára is, lásd: *Fine* 1991. 195–196. o., *Curta* 2006. 242. o., *Dimitrov, Hrisztio*: *Blgaro-ungarszki otosenija prez srednovekovieto*. Szofia, 1998. (A továbbiakban: *Dimitrov* 1989.) 358. o.

⁴⁷ *Skylitzes* 184. o. *Cheyne, Jean-Claude*: *Pouvoir et contestations à Byzance (963–1204)*. Paris, 1990. 336. o. *Pirivatrić* 1997. 205. o. úgy véli, hogy ez a „bolgár-párt” már a birodalom integritását veszélyeztette.

⁴⁸ *Skylitzes* 184. o. kronológiája kissé homályos. Az első hadjárat datálása nem teljesen biztos, a szakirodalom általában úgy értelmezi az eseményeket, hogy előbb Szófia vidékének elfoglalásával elvágta a dunai bolgár területeket Sámuel központjától, és csak ezután hódították meg azokat alvezérei. Mivel tudjuk, hogy a császárt a keleti ügyek 999 őszén a bolgár földről keletre szőlítették (*PO* 23. 457–459. o.), ezelőtt történhetett az első hadjárat, majd hogy 1000 tavaszán a császár keletre ment (*Asolik* 210–212. o., *PO* 23. 460. o.), a hadvezérei által irányított vállalkozás is ekkor történhetett. Úgy tűnik, Sámuel nem nagyon ragaszkodott a régi bolgár állam központjához, a nyugati részeken jóval macacsabb harcok folytak csak egy-egy erőd birtoklásáért is. Preszláv ma Veliki Preszlav, Pliszka ma is Pliszka, Perejaszlavec alighanem a Duna torkolatának Szent György-ága melletti Nufáru lehetett, lásd: *Stevenson, Paul*: *Byzantium's Balkan Frontier. A Political Study of the Northern Balkans, 900–1204*. Cambridge, 2000. (A továbbiakban: *Stevenson* 2000.) 56–57. o.

⁴⁹ *ÁMTBF* 89–90. o.; *Skylitzes* 184–185. o. Kolyndros talán Kolindros (bár Kilkistől északra is van egy Kalindria nevű falu), Vodena a mai Edessa, a Boleron a Nestos-folyótól keletre, a Rodopétól délre fekvő vidék.

Sámuel gyors meneteléssel váratlanul rátört Adrianopolisra, éppen Nagyboldogasszony ünnepén s a vásár napján, melyet népszokás szerint évenként szoktak tartani, s váratlan rohammal elfoglalta, s nagy zsákmányt szerezve visszatért saját területére. A császár, miután Vidint nagyon jól megerősítette, veszteség nélkül visszatért a császárvárosba, útközben pusztítván és feldúlván az útjába eső bolgár erődöket. Skoplje városához közeledve rábukkant Sámuelre, aki az Axeios folyó – melyet ma Vardarnak hívnak – túlsó partján táborozott. Bízván a folyó áradásában, hogy amikor ilyen, nem lehet gázlót találni rajta, ott tanyázott nyugodtan. Miután azonban az egyik katona talált egy gázlót, s a császárt átvezette rajta, Sámuel a váratlan támadástól megrémülve elmenekült, úgy, hogy hátra sem nézett, sátra és egész tábora kézre került. Skoplje városát is átadta a császárnak a Sámuel által parancsnokul odarendelt Romanos... Innen átkelve a császár Pernikoshoz érkezett... Miután felismerte, hogy az erőd nem vehető be ostrommal, s Krakras sem puhult meg hízelgéseire vagy más ígéreteire és üzeneteire... Philippopolishoz vonult, onnan pedig tovább indulva Konstantinápolyba ment.”⁵⁰ Ez a hadjárat a bolgár hadszíntéren vívott harcok portyázó jellegére világít rá: Sámuel a hosszú ostromban lekötött császár távollétét használta ki arra, hogy rajtaüssön egy népes és gazdag városon (ami egyébként a bizánciak keleti végein is bevett eljárás volt: ellenséges támadás idején könnyen be lehet törni annak földjére). Azonban hazaúton megint csak túlságosan bízott egy leküzdhetetlennek vélt természeti akadályban, mint korábban a Spercheiosnál. Vardar mellett némileg több szerencséje volt, mivel itt még az utolsó pillanatban, de észlelték a támadókat, és a gyors futás megmentette a sereget, bár a tábor odaveszett. Ha a bolgárok gondosabban járnak el, és felderítőikkel figyelgetik a folyó partját, időben észrevehették volna a bizánciak átkeletét és visszaverhették volna őket, vagy legalább rendezetten vonulhattak volna vissza.⁵¹

Az esemény bővebb tárgyalása nem csak azért indokolt, mert jó példája a bizánci taktika gyakorlati alkalmazásának, hanem mert a magyar történelemhez is kapcsolódik. Vidin ostroma ugyanis alighanem magyar segítséggel zajlott, habár erre vonatkozó pontos adatunk nincs, de az események menete ezt valószínűsíti. A bolgár–magyar kapcsolatok a 970-es évek óta jók voltak, sőt szövetségesinek nevezhetők. Géza fejedelem egyik lányát Sámuel örököséhez, Gavril Radomirhoz adta feleségül, valószínűleg élete vége felé (talán Sámuel nagyobb balkáni aktivitása, 996–997 táján vagy már csak István uralkodása elején). Utóda, István azonban Bizánchoz közeledett, és ennek következtében elűzte várandós feleségét, és a két ország viszonya gyorsan megromlott. Vidin hosszú ostroma alighanem éppen azért volt lehetséges, mert az Al-Duna vidékét meghódító bizánciak könnyebben tudták csapataikat ellátni a magyar támogatás révén. A bolgár taktika fentebb jellemzésénél szóba került a bolgár állam eredeti magjának fontossága az ütőképes lovasság biztosításához. A császár itteni erőfeszítései valószínűleg arra irányultak, hogy Sámuel megfossa ettől a fegyvernemtől, aminek híján az ohridi bolgár állam komoly

⁵⁰ ÁMTBF 90–91. o. Krakras a vár bolgár parancsnoka (*Skylitzes* 185–186. o.) Romanos sorsát másként írja le *Asolik* és *Yahya*, lásd: a 43. és 45. jegyzetet. A kronológia itt is problémás: ha 1002-ben kezdődött az ostrom, akkor nyolc hónap után már 1003-ban érhetett véget. De az ilyen hosszú ostrom is ritkaság, talán rövidebb ideig tartott a valóságban, láthatjuk a későbbi eseményeknél, hogy már jóval rövidebb idő után is gyakran abbahagyták a váróvívást a bizánciak. Az esemény meglepően hasonlít arra, ami 1005-ben történt a német–lengyel háborúban: II. Henrik Boleszláv lengyel király ellen vonulva a Bober-folyó (Bobr) túlsó partján találta annak seregét. Az átkeeléshez csónakokat és hidakat kezdtek készíteni a németek, de hét nap múlva felderítők egy gázlót találtak és megkezdték az átkeletést. Ezt megtudva, Boleszláv mindent hátrahagyva elmenekült, a németek viszont elmulasztották a jó alkalmat a rajtaütésre a táboron, mert Ijutics szövetségeseikre vártak, lásd: Ottonian Germany. The Chronicon of Thietmar of Merseburg. Tr. And annotated by David A. Warner. Manchester, 2001. 254–255. o.

⁵¹ A DV 219–221. o. ajánlotta a hasonló taktikát. Korábban már kitértem az összecsapásra a bizánci taktikai előírások vonatkozásában, lásd: *Tösér Márton*: Portyázó harcok a bizánci határokon a X. században. *Hadtörténelmi Közlemények*, 120. (2007) 527–548. o., itt: 540–541. o.

hátrányba került a harc téren. Ezért érthető, hogy az ezredforduló után II. Basileios a keleti hadjáratok lezárása után az Al-Duna vidékének megszerzésére koncentrált, és talán nem véletlen egybeesés, hogy ebben az időszakban terjeszti ki hatalmát István király a Kárpát-medence keleti részére. Persze igazság szerint ez csak egy lehetséges verzió, mert az eset inkább kérdéseket vet fel, mint biztos válaszokat ad.⁵²

A vardari csata után a bizánciak helyzete megerősödött, és az ingadozóbb helyi vezetők most inkább a császár felé kezdtek tájékozódni. Ennek jele volt az, hogy a Dyrrachionban befolyásos Chryselios-család Asotios Taronitesszel együttműködve ismét II. Basileios fennhatósága alá helyezte a várost. Ez az esemény azt jelentette, hogy Sámuel birodalma a keleti területek után az adriai partokat is elvesztette (bár mint az 1017-es eseményeknél láthatjuk majd, az Al-Duna vidékén még nem volt teljesen szilárd a bizánci hatalom). Az ezt követő események krónikája azonban teljesen a homályba vész, mivel a fő forrás, Skylitzes elbeszélésében 1014-hez ugrik, így a közties történet hiánya egyeseket arra a következtetésre vezetett, hogy 1006/1007 táján talán valamiféle békekötésre került sor.⁵³ Az mindenesetre biztosnak tűnik, hogy eddigre már mindkét fél a másik elszántságának felörlésére épített. A bizánciak folytonos támadásaikkal a bolgárok erőforrásait akarták elpusztítani, míg Sámuel szívós kitarása éppen ezen hadjáratok haszontalanságát szemléltethette. Mindkét uralkodó idősnak számított már ekkor, viszont a császárnak nem volt fia, testvérének VIII. Konstantinnak sem, így a haláluk esetén a rendszeres hadjáratok végére lehetett számítani, Sámuel utódlása viszont biztosítva volt, így a kitarás a bolgár állam létét biztosíthatta.

⁵² A magyar szakirodalomban sokan foglalkoztak ezzel a témával, de máig vita tárgyát képezi, többek között lásd: *Kristó Gyula*: Ajtony és Vidin., *Uő*: Keán, Szent István ellenfele. In: *Uő*: Írások Szent Istvánról és koráról. Szeged, 2000. 89–96., 63–77. o.; *Győrffy György*: István király és műve. Budapest, 1983. (A továbbiakban: *Győrffy* 1983.) 284–287. o.; *Fehér Géza*: A bolgár egyház kísérletei és sikerei hazánkban. *Századok*, 61. (1927) 1–20. o., itt különösen: 10–11. o. *Moravcsik Gyula*: Bizánc és a magyarság. Budapest, 2003. 66. o. is úgy véli, hogy István a vidini hadjárat idején a császár szövetségese volt, hogy így nyerjen szabad kezét Gyula és Ajtony ellen. Az azonban biztos, hogy Bizánc és III. Ottó között az ezredfordulón komoly diplomáciai tárgyalások zajlottak, melyeknek nyilván magyar vonatkozása is volt: „István bolgár hadjáratának hátterét minden valószínűség szerint a keleti és a nyugati császárság egymás felé hajló politikája alkotja.” Lásd: *Deér József*: A magyar törzsszövetség és a patrimonialis királyság külpolitikája. Máriabesnyő-Gödöllő, 2003. 55. o. Nem lehetetlen, hogy III. Ottó bizánci házassági tervének diplomáciai egyeztetésének magyar szála is volt, István ezután szakíthatta meg a bolgár szövetséget (ez lehetett az oka a házassági kapcsolat végének), és talán ez a magyarázata a Gyula elleni fellépésnek: a császár cserébe leírta régebbi szövetségességét. Lásd még: *Makk Ferenc*: Magyar külpolitika (896–1196) Szeged, 1996. o. (A továbbiakban: *Makk* 1996.) 40., 53–55. o. Vidinhez visszatérve, ha igazán hiperkritikával szemlélnénk az epizódot, még akár azt is megkérdőjelezhetnénk, hogy valóban Vidinről és nem pedig a déli hadszíntéren gyakran előforduló Vodenáról van-e szó, lásd: *Seibt* 1975. 77. o.: Devoli Mihály Skylitzes-betoldása szerint Romanos szökése után Vidinbe ment, ami azonban inkább Vodenát jelentette ebben a korai szakaszban, továbbá 78. o. Vodena nevének többféle (Vidinhez hasonló) alakjáról.

⁵³ *Skylitzes* 184. o. (igazság szerint a dyrrachioni epizód pontos datálása eléggé bizonytalan, mivel a Spercheios-folyó melletti csata után írja le, de hogy pontosan mennyi idő telt el, az nem világos, a szakirodalom általában 1005-öt fogadja el), *Whittow* 1996. 389. o., *Stephenson* 2003. 21–22. o. (Yahya ibn Said-ra hivatkozva), azonban *Holmes* 2005. 104. o. kételkedik ebben.

A balkáni háborúk

Mindenesetre a következő esemény, II. Basileios 1014-es hadjárata, jól jellemzi a bolgárok elleni harcok sajátosságait, megmutatja a terep okozta nehézségeket, a nyílt harcot kerülő, de csapdákat annál szívesebben állító ellenfél legyőzésének problémáit. „A császár nem mulasztotta el, hogy minden évben betörjön Bulgáriába, feldúlván és pusztítván mindent, ami az útjába akadt. Sámuel nem tudta megvetni a lábát a szabad terepen, sem nyílt csatát vívni a császárral, hanem mindenfelől szorongatva és erejét veszítve elhatározza, hogy árkokkal és védművekkel zárja el előle az utat Bulgáriába. Tudván, hogy a császár mindig az úgynevezett Kiaba Longon-on és a Kleidionon szokott keresztül vonulni, úgy dönt, hogy ezen a nehéz terepen falat emel, s a császár útját elzárja. Nagy szélességben felépítve tehát a falat és válogatott emberekből álló őrséget helyezve oda, várja a császárt. Amikor ez megérkezik, s megkísérli az áttörést, mivel a védők bátran ellenálltak és főntről eltalálván és megsebesítvén a támadókat, megsemmisítették őket, már-már lemond az áttörésről. Nikephoros Xiphias, Philippopolis akkori strategosa, aki együtt küzdött a császárral, azt tanácsolja neki, hogy maradjon továbbra is ottaga, és színter nélkül támadja az akadályt, míg ő maga, úgymond, elvonul és megkísérli, hátha valami eredményes és hasznos tettet hajthatna végre. Maga mellé véve embereit, elindul és megkerül egy igen magas hegyet, amely Kleidiontól délre emelkedik, s Balasitzának hívják. Ösvényeken és járatlan utakon áthaladva... július 29-én egyszer csak csatakiáltással és harci zajjal megjelenik hátulról a bolgárok fölött. Nem számítván erre, azok futásnak erednek. A császár is áttör az elhagyott falon, és üldözőbe veszi őket. Sokan elesnek, de még többen fogságba esnek közülük, miközben Sámuelnek alig sikerül elmenekülnie a veszélyből fia segítségével, aki bátran visszaverte a rá támadókat, lóra ültette és elvezette őt a Prilapon nevű erdőbe.” A császár az elfogott, állítólag 15 000 bolgárt megvakíttatta és Sámuelhez küldte, aki a menetet meglátva szívrohamot kapott, és október 6-án meghalt.⁵⁴

A bizánciak sikere azonban nem volt teljes ebben a hadjáratban, mivel másik csoportosításuk vállalkozása katasztrófába torkollt. Thessalonike kormányzója, Theophylaktos Botaneiates, még a csata előtt sikeresen visszavert egy bolgár támadást. A zsákmányt és a foglyokat a Kleidion ostromló császárhoz küldte, aki annak bevétele után elfoglalta a Strumbitza közelében levő Matzukis erődjét. Ezután arra utasította Botaneiatest, hogy keljen át a hegyeken és égesse fel az úttorlaszokat, így tisztítsa meg számára a Thessalonikébe vezető utat. A dux el is végezte a feladatot, de a bolgárok végig szem-

⁵⁴ ÁMTBF 91–92. o. *Skylitzes* 187. o. A Kleidion a mai Strumica és Petric között helyezkedett el, a Belasitza a Belasica-hegység, Prilapon: Prilep. A cár haláláról a Bariban élt XI. századi krónikás, Lupus Protospatharius is megemlékezett 1015-re datálva, lásd: Documents on the Struggle of the Macedonian People for Independence and a Nation-state. Vol. I. From the Settlement of the Slavs in Macedonia up to the End of the First World War. Ed. *Hristo Andonov-Poljanski*. Skopje, 1985. 99. o. Hogy a terep nehézségei mifélek lehetnek, azt jól jellemzi Nikephoros Gregoras 1326-os beszámolója az ezen a vidéken át Skopjéba tett utazásáról: „A Sztruma sem lóháton, sem gyalog át nem gázolható... A hegyi patakokból keletkező és rendkívül sebes... folyón egyetlen hajócska segítségével egyenként vagy hármanként keltünk át. A nap már leáldozóban volt... a rablók portyázása folytán az egész vidék pusztá és elhagyott volt, ennél fogva céltalanul ide-oda bolyongtunk. A nap már eltűnt a láthatárról és az utakat sötétség borította, a holdvilág sem akart mutatkozni... A holdvilágtalan éjszakát még sötétebbé tették az égig érő hegyormok, melyek még a csillagok látásától... is megfosztottak bennünket... gödrökkel, mélységekkel telt sűrű erdőbe értünk, hol a tövises és gallyak nemcsak cipőinket és köpenyeinket szaggatták szét, hanem arcunkat is megsebesíték, végre szemünk sem voltak biztonságban, ennél fogva a kantárszárát elbocsátottuk és tenyerünkkel védjük arcunkat... A hegyek mélységes üregei és völgyei a hangokat fölfogták és élő lényekként utánozták, úgy hogy még a szóttagokat és a hangsúlyt is meg lehetett különböztetni... Egyszerre azonban a sziklákból és barlangokból gyapjába és állati bőrökbe öltözött fölfegyverzett... alakok bukkantak elő. A dárdákat és baltákat támadásra készen tartották. Némelyek ijakkal is föl voltak szerelve. Rémületünk nőttön nőtt, hisz az éjszaka koromsötét volt, a helyi viszonyokat éppenséggel nem ismertük, ők pedig nem beszéltek görögül. Ezen vidék lakosai ugyanis bolgár jobbagyok... ők az utakat őrzik és a rablási szándékkal ide betörőket elűzik... Másnap egész napon át utaztunk és a rendkívül meredek és magas hegyen álló Sztrumicza városkába jutottunk...” *Szamota* 1891. 38–41. o. El lehet képzelni, hogy ezen a vidéken egy nappal menetelő seregnek is könnyen csapdát lehet állítani, ha gondatlanul derítik fel az utat, és nem biztosítják a menetet.

mel tartották, és mikor visszafelé igyekezett a császárhoz, Sámuel fia, Gavril Radomir vezetésével csapdát állítottak neki egy hosszú szorosban. Itt aztán minden irányból lövedékeket és köveket zúdítva rájuk, a mozdulni sem tudó sereg nagy részét, vezérével együtt megsemmisítették. A rossz híre aztán II. Basileios felhagyott a további előrenyomulással, és miután kapitulációra bírta Melnikos erődjét, visszavonult Mosynopolisba. Ott értesült aztán október 24-én Sámuel haláláról, mire azonnal Thessalonikébe ment, ahonnan Pelagoniába nyomult előre, de csak Gavril Radomir, az új cár palotáját dúlta fel Bitolában, majd kiküldött csapatai elfoglalták Prilapost és Stypeiont. Aztán tutajokon és felfújt bőrtömlőkön átkelt a Tzernas folyón, ahonnan Vodenába ment, majd 1015. január 9-én visszatért Thessalonikébe.⁵⁵

A császár tehát a Kleidion-hágót még el tudta foglalni a kerülőútra bukkanó Xiphias különítménye segítségével, de Botaneiates veresége után már inkább nem kockáztatott, és nem próbált Thessalonikébe eljutni, ami jól mutatja azt, hogy mennyire óvatosnak kellett lenni ezen a terepen, a szinte mindig lesben álló bolgárokkal szemben. Az átkeléshez használt bőrokról szólt Bíborbanszületett Konstantin is, mikor elrendelte, hogy minden egyes bandonnak rendelkeznie kell ezekkel – ez az epizód megint csak annak jele, hogy a bizánciak ebben az időszakban ritkán vesztegették az idejüket hídépítéssel.⁵⁶ Még azt érdemes megjegyezni, hogy a császár Sámuel halálhírére téli hadjáratra is vállalkozott, alighanem azért, hogy kihasználja az uralkodóváltás okozta esetleges zavarokat. Nem véletlenül jellemezte Michael Psellos a XI. században úgy II. Basileios, hogy „nem úgy vezette a hadjáratokat, mint a többi császár, akik év elején kivonultak és nyárutón hazatértek; hazatérésének időpontját célja elérése szabta meg, és ezért szakította meg hadjáratát.”⁵⁷

A bolgárok elleni hadjáratok még messze nem értek véget Sámuel cár halálával, 1015 tavaszán a császár a fellázadt Vodenához ment és kapitulációra kényszerítette, majd lakóit Boleronba telepítette. A városba őrséget rakott, aztán két újabb erődöt építtetett a közelben, Kardiát és Hagios Eliast (alighanem a nyugatra fekvő hegyszoros biztosítására). Gavril Radomir levélben felajánlotta a behódolást, de II. Basileios nem fogadta el, sőt, megostromolta és bevette Moglenát, ahol több fontos bolgár előkelőséget is elfogott, majd felégette az erődöt, végül bevette még a közeli Enotia várát is.⁵⁸ Még ebben az évben uralkodóváltás történt azonban a bolgároknál: Gavril Radomirt megölte unokatestvére, Iván Vladisláv (Áron fia, akit Sámuel még uralma kezdetén megöletett Bizánc-barát nézetei miatt). De erre vonatkozóan van olyan (igaz, későbbi) adat, hogy a császár ösztönözte őt erre.⁵⁹ Az új uralkodó alatt még inkább fellángoltak a harcok, mivel trónra lépésekor meghódolást ígért a császárnak, de ezt nem teljesítette, sőt, Dyrrachiont kezdte támadni, amire II. Basileios ismét sereget vitt a hegyek közé. Kíméletlenül feldúlta Ostrovo,

⁵⁵ *Skylitzes* 188. o. Ennek az eseménynek a tárgyalása is megtalálható az 51. jegyzetben hivatkozott cikkemben, 543–544. o. Strumbitza: Strumica, Pelagonia: Bitola (de a környező sík vidékre is vonatkozik), Mosynopolis: Komotini, lásd: *Soustal* 369–370. o., Stypeion: Štip (lásd: *Kravari, Vassiliki: Villes et villages de Macédoine orientale*. Paris, 1989. [a továbbiakban: *Kravari* 1989.] 43. o. 103. j.), Tzernas: Crna, Matzukist nem tudtam azonosítani, de *Kravari* 81. o. említi, hogy a mai Evzonoí neve 1927 előtt Matsikobon (Mačikovo) volt, talán lehet hasonló nevű hely a macedón területen is Strumica közelében.

⁵⁶ *Treatises* 136–137. o.

⁵⁷ *Ostrogorski, Georg: A bizánci állam története*. Ford. *Magyar István Lénárd, Németh Ferdinánd, Prohászka Péter*. Budapest, 2003. 258. o. A hadjárat döntő bizánci győzelemként való bemutatását megkérdőjelezi *Whittow* 1996. 387–388. o. és *Stephenson* 2003. 2–7. o.

⁵⁸ *Skylitzes* 188–189. o. Kardia és Hagios Eliashoz lásd: *Kravari* 1989. 69. o., 5. j., Moglena uo. 82. o. a mai Aridaia közelében Chryse falutól északkeletre 1 km-re vannak a vár romjai, Enotia: Notia, Aridaiaától északkeletre 19 km, uo. 84. o.

⁵⁹ *Skylitzes* 189., 177. o., *Letopis* lpd2.html Lap 2/4 szerint a császár biztatta fel, hogy bosszulja meg apját, ölje meg Sámuel fiát és legyen ő az uralkodó.

Soskon vidékét és a pelagoniai síkot, azután bevette Ohridot, Sámuel székhelyét, majd innen tovább indult Dyrrachion felé. Azonban miután elvonult Ohridból nyugat felé, a pelagoniai sík további dűlésára hátrahagyott csapatait kelepcébe csalták és megsemmisítették az Ivac vezette bolgárok. A rossz hírre a császár is visszafordult Pelagoniába, a bolgárokat üldözve, majd Thessalonikébe, aztán Mosynopolisba tért vissza. További különítményeket indított a Strumbitza melletti Thermitza és Boio erődjei ellen, melyeket sikerült is bevenni.⁶⁰

Ez a hadjárat is jól szemlélteti a bolgárok elleni harcok nehézségeit: a támadó bizánciak ritkán találtak nyílt ellenállással, de a hegyvidéken mindig figyelniük kellett, hogy nem csapdába haladnak-e éppen. Könnyen lehet, hogy Ohrid feladását is éppen az magyarázza, hogy a császárt kelepcébe akarták csalni, mikor innen továbbhalad nyugat felé. Azonban II. Basileios elég óvatos volt, és inkább a hátrahagyott csapatait (melyek alighanem az összeköttetést is biztosították volna a bizánci háterszággal) megsemmisítő Ivac után eredt, mint hogy egy újabb rajtaütést kockáztasson a hegyi utakon – szinte biztosan eszébe jutott a Traianus kapujánál elszenvedett vereség, vagy az előző évben Botaneiates sorsa. Ohrid birtoklásához ezután nyilván nem is ragaszkodott a császár, inkább a közelebbi, könnyen elérhető célpontokra összpontosított.⁶¹ Ez a hadjárat az előbbieken leírt taktikai elvek mellett leginkább Kekaumenos intelmeinek szemléltetéséhez használható: ha az ellenség visszahúzódik, és békét akar kötni vagy adót fizetni, akkor segítséget vár valahonnan vagy csapdába akar csalni. Nem szabad lebecsülni azért, mert a barbárok közé tartozik, attól még ugyanolyan ravasz lehet, mint a bizánciak. Ha váratlan esemény történik, bátornak kell maradni, ezzel is bátorítva az embereket, így a seregben sem üti fel a fejét a félelem. Ha a barbárok vezére okos ember, minden cselvetést felhasznál majd, hogy kére kerítse ellenfelét, ezért saját furfangokkal kell erre válaszolni, nem csak azokkal, melyeket a régiek hátrahagytak, hanem saját természetes ravaszágából születő cselekkel.⁶² Továbbá még nem is annyira a bizánci taktikai előírásokat szemlélteti, mint inkább az 1014-es harcokkal együtt a bolgárokét: elzárni a támadók elől az utakat, és ahol lehet, ott lesből támadni és így megsemmisíteni azokat.

A harcok tovább folytak 1016-ban: II. Basileios ismét Perniket akarta bevenni, de 88 napi eredménytelen ostrom után újfent dolgavégezetlenül tért vissza Mosynopolisba. A bizánciak ebben az évben nem is erőltették tovább a hadműveleteket, Iván Vladiszláv pedig május 22-én megölette Duklja fejedelmét, Iván Vladimirt (Sámuel korábban elfogta, de miután hozzáadta egyik lányát, visszaengedte országába).⁶³

⁶⁰ *Skylitzes* 189–190. o.; *Hilferding, Alexandr F.*: A szerbek és bolgárok története. Ford. Kiss Simon. Nagybeckerek, 1890. 261–262. o. (keményen pánszláv szemléletű munka egyébként). Ostrovo ma Arnissa, Edessától nyugatra, Soskon nem ismert, talán Moglena közelében lehetett, vagy a mai Phourion, lásd: *Kravari* 1989. 309., 332. o. Thermitza talán Kaleeri (Bansko közelében) lehetett, lásd: *Documents and Materials on the History of the Bulgarian People*. Editors: *Mihail Voynov, Ljubomir Panayotov*. Sofia, 1969. 29. o. 57. j. Boio talán a *Kekaumenos* 66. o.-nál említett Boianos, a mai Bojana (Szófia része). Az új uralkodó 1015. okt. 20-án megkezdte Bitola megerősítését, az erről szóló felirata fennmaradt, lásd: *Zaimov, Jordan*: Bitolszki nadpisz na Ivan Vladiszlav szamodzsec blgarszki. Szofia, 1970 (angol összefoglalója 149–160. o.) kissé túl kreatív rekonstrukció, de *Petkov* 2008. 53. o. is közli a fennmaradt szöveget.

⁶¹ A magyar történetírásban általában ehhez a hadjárathoz kötik Szent István részvételét, míg *Györffy* 1983. 289. o. 1018-hoz, de nem mindenki ért ezzel egyet, lásd: *Fehér Géza*: Bulgarisch–ungarische Beziehungen in den V–XI. Jahrhunderten. *Keleti Szemle – Revue Orientale*, 19. (1921) 152–154. o. még 1002-höz kapcsolta, a vardari csata utánra, de Skopjéval kapcsolatban; *Makk* 1996. 60. o. szintén 1015-re. Az viszont biztosnak tűnik, hogy Sámuel halála előtt a bolgár uralkodó központokat (Ohrid, Prespa) nem próbálták elfoglalni a bizánciak, úgyhogy ennél előbb aligha lehetett.

⁶² *Kekaumenos* 37–39. o.

⁶³ *Skylitzes* 190. o. Vladimir életében a Dyrrachion körüli területek békében voltak. *Letopis* lpd2.html Lap 2-3/4 szerint az új uralkodó megölette Vladimirt, Duklja fejedelmét is, aki mint fentebb szóba került, szintén Sámuel sógora volt, bár az is lehet, hogy nem a vérbosszú motiválta, csak nem tartotta elég megbízható szövetségesnek, lásd: *Fine* 1991. 198. o.

A császár a következő tavasszal ismét a bolgárok ellen vonult, bevette Longos erőd-jét (rejtély, hogy Mosynopolisból hogy jutott el ehhez a valószínűleg Kastoriától északra vagy keletre levő helyre), felprédáltatta Pelagonia síkját, ahol David Areianites és Kostantinos Diogenes sok jószágot és foglyot szerzett. Ezután Kastoria alá érkezett, de túl erősnek találta a védműveit, ezért tovább vonult innen – ez annál inkább indokolt volt, mert levelet kapott a dorostoloni strategostól, hogy Krakra, Iván Vladiszlávval és a besenyők támogatásával a bizánci területekre készül betörni (a cár alighanem így próbált változtatni hátrányos stratégiai helyzetén). II. Basileios azonban nem a Dunához sietett, hanem a déli hadszíntéren elfoglalta Vosogradot, Verriát, majd feldúlta az Ostrovo és Moliskos közötti vidéket. Ekkor kapta a hírt, hogy a tervezett támadás a besenyők távolmaradása miatt meghiúsult, ezért visszafordult és elfoglalta Setenát, ahol nagy gabonakészleteket zsákmányolt, amit szétosztatott a katonák között. Mivel a bolgár cár a közelben volt, ellene küldte Konstantinos Diogenest, de nem sok híja volt, hogy ő legyen a negyedik thessalonikéi dux, aki a háború folyamán odaveszett, mivel a bolgárok a hegyek között neki is csapdát állítottak. Ezúttal azonban a császár értesült a tervükről (alighanem a felderítőké az érdem), és személyesen indult utána a sereggel, érkezésének hírére a bolgárok megfutamodtak. Az üldöző bizánciak sokukat megölték, és elfogtak kétszáz lovast, valamint Iván Vladiszláv teljes felszerelését is zsákmányul ejtették. II. Basileios csak ezután tért vissza Konstantinápolyba 1018. január 9-én.⁶⁴ Mint látható, a bolgár ellenállás a háborúnak ebben a szakaszában sem volt elhanyagolható, és a bizánciak nem mondhatták azt, hogy közel a győzelem. Azonban a cár sem mondott le arról, hogy visszaszerzi Dyrrachiont, és a következő tavasszal ismét a város ostromára indult. Mikor aztán a város előtt harcba bocsátkozott Niketas Pegonites strategos csapataival, elesett a küzdelemben.⁶⁵ Iván Vladiszláv halála hozta meg a háborúban a végső fordulatot: nem volt felnőtt utóda, aki összefoghatta volna a bolgár ellenállást.

A császár nyomban elindult nyugatra, amint értesült a hírről, de mikor Adrianopolisba ért, már sejthető volt, hogy nem kell súlyos harcokra számítani a továbbiakban. Itt ugyanis a Perniket védő Krakra tesvére és fia járult elé, felajánlották a város és a környékén harmincöt másik erőd átadását. II. Basileios ezt el is fogadta, Krakrát pedig patrikiosi címmel jutalmazta meg érte. Mosynopolisban újabb követekkel találkozott Pelagoniából, Morovisdosból és Lipenionból (Lipljan), akik szintén behódoltak. Serresben Krakra személyesen járult az uralkodó elé, a többi erőd parancsnokaival együtt, majd Strubitza és a környező várak hódoltak meg. Itt találkozott Dáviddal, a bolgár egyház fejével, aki Iván Vladiszláv özvegyétől hozott levelet, majd Bogdan, a „belső erődök parancsnoka” is behódolt és patrikiosi címet kapott.⁶⁶ Ezután Skopje következett, ahol David Areianitest nevezte ki Bulgaria katepanójának, majd Stypeion és Prosakos érintésével Ohridba ment, ahová ellenállás nélkül vonult be. A bolgár uralkodói kincstárban talált díszruhákat és száz kentenarion aranypénzt jutalmul osztotta szét a csapatok között. Itt találkozott Má-

⁶⁴ *Skylitzes* 190–191. o. Moliskos alighanem Pelagonia és Moglena között lehetett, lásd: *Kravari* 1989. 302. o. Vosogradot nem tudtam azonosítani, alighanem valahol Kastoria és Verria között lehetett, Setena uo. 329. o. szerint a mai Skopos. David Areianites pályafutásához lásd: *Krsmanović* 2008. 55–57. o. Egyébként a besenyők távolmaradását az is magyarázhatja, hogy inkább Erdélybe törtek be, ennek idejét elég egyöntetűen 1017-re datálják történészeink, lásd: *Györffy* 1983. 284. o., *Makk* 1996. 59. o. Talán nem is a lengyel-német, hanem a bolgár-bizánci harcokhoz kapcsolódik a támadásuk.

⁶⁵ *Skylitzes* 191. o. A *Letopis* lpd2.html Lap 3-4/4 szerint az utolsó bolgár cár Duklját és Dyrrachiont azért akarta megszerezni, mert a császár neki ígérte azokat Gavril Radomir megöléséért, de a város előtt táborozva harcos képében megjelent előtte az általa megöletett néhai szent Vladimir és levágta, serege ezután felégette a táborát és szétfutott.

⁶⁶ *Skylitzes* 191. o. Az eredeti rangja az icsigürü bojla öbolgár címnek felelt meg, lásd: *Pirivatrić* 1997. 204. o. Morovidos Morovište, Ohridtól északnyugatra, lásd: *Kravari* 1989. 367–368. o. Serres: Serrai. *Kekaumenos* 23. o. említi, hogy a hatalmasokat a bolgárok bogatnak nevezik.

ria cárnéval és a dinasztia élő tagjaival, akiket szintén kegyesen fogadott, akárcsak a csapataikkal együtt elé járuló országnagyokat, Nesztoricát, Lazaricát és Dobromirt. Iván Vladisláv három fia, Aluszian, Pruszian és Áron azonban a Tmoros-hegységbe (alighanem az albániai Tomorrit) menekült, ahol a bizánci csapatok körülzárták őket, de miután hajlandóak voltak behódolni, nem esett bántódásuk. II. Basileios Ohridből Prespába ment, útközben két erődöt is építtetett, majd Diabolisba (alighanem a Devoll felső folyásánál), ahol fogadta a cárfiak hódolatát.⁶⁷ Ugyanitt hozták elébe a megvakított Ivacot, akinek története elég jól jellemzi Bulgária behódolásának időszakát.

A veterán bolgár hadvezér egyáltalán nem akart behódolni és a Brochotos-hegyekbe húzódott, egy Proniste nevű helyre (tudtommal még egyiket sem azonosították), ahol csapatokat gyűjtött, és a bolgár trón megszerzéséről álmodott. A császár levélben intette az ellenállás haszontalanságára, de Ivac ígéretekkel húzta az időt ötvenöt napon keresztül. Végül aztán Eustathios Daphnomeles, ohridi strategos két megbízható emberével Pronistébe ment a Nagyboldogasszony ünnepén, mikor nagy sokaság szokott összegyűlni. Bejelentkezett a bolgár vezérnél, aki csodálkozott jövetelén, de nem gyanakodott, mivel azt hitte, mellé áll a felkelésben (figyelemreméltó, hogy nem gyanakodott egy ilyen magas rangú tiszt átállásán, ami egyúttal azt is jelzi, hogy a háború korai szakaszánál említett bolgár-párti bizánciak tevékenysége súlyos következményekkel járhatott volna a birodalom balkáni területein). Másnap hajnalban Daphnomeles magánbeszélgetésre hívta Ivacot, aki szolgálait hátrahagyva egy fás-bokros kertbe kísérte a strategost, aki azonban rátámadt, és a közelben várakozó emberei segítségével megvakította. Ezután az udvarház felső szintjére mentek, hogy ott védekezzenek a hamarosan összegyűlő fegyveres sokaság ellen. Bár ebben a helyzetben reménytelennek tűnt a túlélésük, a strategos mégis beszélni kezdett a fegyveresekhez, és óvta őket attól, hogy tovább dacoljanak a császár akaratával, ezért jól gondolják meg, hogy folytatni akarják-e a harcot. Az érvelés hatott, a császártól való félelem meggyőzte az embereket, hogy most már helyesebb meghódolni, s Daphnomeles jutalmul Dyrrachion strategosa lett.⁶⁸

Ezután II. Basileios tovább folytatta az ország behódoltatását, a korábban bolgár földre vitt bizánci foglyokat magával vitte, vagy ha maradni akartak új helyükön, azt jóváhagyta. Kastoriában intézkedett arról, hogy Mária cárnét (aki felővezett patríciusnő, 'zoste patrikia' címet kapott) és fiait Konstantinápolyba küldjék. Nikephoros Xiphiasszal leromboltatta Servia és Soskon erődjait, majd Stagoiba (ma Kalambaka) ment, onnan tovább délnek, a spercheiosi csatamezőn keresztül, ahol még mindig láthatóak voltak az elesett bolgárok csontjai. Megtekintette a Skelosnál (az antik Thermopylai) a bolgárok ellen emelt védfalat, majd Athénban adott hálát a győzelemért, aztán visszatért a fővárosba, ahol diadalmenetet tartott a háború befejezéseként (1019).⁶⁹

⁶⁷ *Skylitzes* 191–192. o. Stypeion a mai Štip, Proszakos: Demirkapija, Prespa a Kis-Prespa-tó szigetén Ajjios Achillios, lásd: *Kravari* 1989. 371. o. A két új erődöt, Basilist és Konstantiast nem tudták eddig azonosítani, bár az utóbbi vagy az említett szigeten, vagy a két tó közti földnyelven lehetett. *Dimitrov* 1989. 359. o. szerint Szent István ebben az időszakban már nem támogatta Bizáncot, érzékelve az erőviszonyok eltolódását, így ohridi jelenléte nem túl valószínű ekkor. Mint láttuk, Ohridba harc nélkül vonult be a császár, így a városban nem került sor zsákmányolásra, ez Szent István részvétele ellen szól, hiszen a Szent Albán-egyház alapítólevele (ÁKIF 227–228. o.) világosan ellentétbe állítja magatartását fosztogató szövetségeseivel. *Uő* 360. o. szerint Almos herceget, miután Bizánca menekült 1125-ben, Konstantina városában helyezte el a császár, Makedóniában, (Képes Krónika, Thuróczy-krónika) szerinte ugyanez a település.

⁶⁸ *Skylitzes* 192–194. o. Daphnomeles ohridi kormányzósága tehát elég rövid ideig tartott. A kronológia további zavarát jelezheti ez az újabb kinevezés, hiszen a Chryselios-család korábban is neki adta át Dyrrachiont, lásd: *Skylitzes* II. 184. o. ezek szerint itt két ízben is szolgált volna? Egyébként a XI. századi nyugati krónikás, Adémar de Chabannes is úgy jellemezte Bulgária meghódítását, hogy azt tizenöt éves kegyetlen harc után családsággal érte el a császár, lásd: *Arbagi, Martin: The Celibacy of Basil II. Byzantine Studies / Etudes Byzantines*, 2. (1975) 41–45. o.

⁶⁹ *Skylitzes* 194–195. o.

Bulgária így került bizánci fennhatóság alá: behódolt, de hagyományos intézményei jórészt megmaradtak. Az adórendszer a régi terményadóra épült (mindenki, aki egy pár ígás barmot birtokolt, egy mérő gabonát, egy mérő kölest és egy kancsó bort szolgáltatott be),⁷⁰ nem terhelte a lakosságot pénzzadóval, a bolgár egyház önálló maradt, bár feje nem pátriárka, hanem a császár által kinevezett ohridi érsek volt, aki azonban önálló maradt, nem lett a konstantinápolyi egyházfő alárendeltje. Az 1020-ban, az érsekség számára kiadott oklevelében II. Basileios nyomatékosan előírta az annak területén székelő strategosoknak és egyéb tisztviselőnek, hogy a bolgár egyház ügyeibe ne avatkozzanak bele, és ne zaklassák se az érseket, se a püspökeit, különben „magukra vonják felségünk nagy és irgalmatlan haragját”.⁷¹ Ez arra utal, hogy a bizánci fennhatóság nem annyira a direkt katonai megszállásra épített, mint inkább a bolgár egyházra. A területet három tartományba szervezték: az Al-Duna mentén Paristrion (székhelye Dorostolon), a Magyarország határos részen Sirmion, a belső terület, Sámuel országának zöme Bulgaria (Skopje központtal). A fontosabb várakba persze helyőrség került, sok kevésbé fontosat leromboltak. A cári családot eltávolították az országból, de magas rangokat és értékes birtokokat kaptak, általában Anatóliában, akárcsak a tekintélyesebb előkelők, ezzel a hagyományos bizánci uralkodórétegbe tagolták be őket. A bolgár területeken kialakított bizánci tartományokban mindamelllett sok helybeli is fontos pozíciókba jutott, bár bizánci vezetés alatt.⁷²

Paul Stephenson szerint a bizánci győzelemhez nem elég csak a katonai képességekre figyelni, hiszen a császár sikerében még három másik tényező is döntő fontosságú volt: a szerencse, a félelem és a diplomácia. Szerencse volt az, hogy ebben az időszakban a ruszok nem próbálkoztak újabb balkáni akciókkal, sőt, 989 óta szövetségesek voltak, hogy a keleti határokon nyugalom honolt 1000/1001 óta, majd hogy a ruszok és a besenyők viszonya ellenségessé vált, így II. Basileios a bolgárok ellen koncentrállhatta erőit (valamint, természetesen hozzá, hogy a bolgár cári család idő előtt tűnt le a színről, bár mint láttuk, Gavril Radomir esetében a bizánciak és Iván Vladiszláv háttéralkuja is közrejátszhatott). A félelmet aligha kell magyarázni: a tudatos kegyetlenkedés bevett módszernek tűnik II. Basileios részéről (a tömeges megvakítások a Kleidion-hágónál vagy az 1015-ös hadjáraton elfogottak esetében). A diplomácia egyrészt a magasabb szinten (a Fátimidákkal kötött keleti béke tette lehetővé a bolgárok elleni teljes erőbedobást, vagy

⁷⁰ *Skylitzes* 220. o.

⁷¹ *Bozhinov – Panayotov* 1978. 30. o.

⁷² *Krsmanović* 2008. 192–20. o.; *Stephenson* 2003. 36. o. szerint Yahya ibn Said alapján szinte „kiegyezésről” is beszélhetnénk a két vezető réteg között, amelyet kölcsönös házasságokkal pecsételtek meg. Ivac családja sem tűnt le a színről, legalábbis egy bizonyos Manuel Ibatzes 1040-ben IV. Mihály (1034–1041) környezetéhez tartozott, Iván Vladiszlav lánya a későbbi I. (Komnenos) Izsák (1057–1059) felesége lett, lásd: *Skylitzes* 220., 260. o. A XI. századi örmény krónikás, Aristakes is úgy emlékezett Bulgária meghódítására, hogy a császár 1001-ben elvonult az örmény földekről, majd hosszas harcokba kezdett a bolgárok ellen, akiknek uralkodója halála után két fia összekülönbözött egymással, és végül behódoltak, ezután egész családjukkal, rokonságukkal bizánci területre telepítették őket, majd a bolgár katonaságot is keletre vitte, lásd: <http://rbedrosian.com/a1.htm> Lap 2/3 (The History of Vardapet Aristakes Lastivertc'i Regarding the Sufferings Occasioned by Foreign Peoples Living Around Us – Robert Bedrosian fordítása, letöltés 2005. 12. 14.) A diplomáciai kapcsolatokhoz kapcsolódva érdemes még egy magyar vonatkozásra kitérni, Ajtony és Bizánc szövetségére. Ajtonnyal kapcsolatban sokan és sokfélet írtak már (lásd az 52. jegyzetet), én csak annyit fűznék hozzá, hogy ennek a szövetségnek más háttere, mint a bolgár háború, aligha lehet. 1018 után viszont ennek fenntartása már kevésbé volt fontos Bizánc számára, főleg nem úgy, hogy emiatt konfliktusba keveredjenek a szintén szövetségi viszonyban álló Szent Istvánnal a frissen pacifikált Balkánon (eddigre már ismerhették a magyarországi erőviszonyokat, azt, hogy a királlyal szemben nincs más erős ember, a magyarok viszont könnyen felforgathatják a bolgárok közötti nyugalmat – még akkor is, ha nem számolunk Gavril Radomir állítólagos örökösével, az itt nevelkedő Delján Péterrel –, és István sógora, II. Henrik császár is kellemetlenkedhetett Bizáncnak Dél-Itáliában, hiszen a lázadó langobard Meles 1018-ban hozzá menekült, és 1022-ben csakugyan hadat vezetett ide). Vagyis szerintem az Ajtony-epizód 1018 utáni datálása kevésbé valószínű.

a magyar szövetség létesítése a bolgárok hátában – kár, hogy ez utóbbi következményeiről a balkáni harcokra alig tudunk valamit), de alacsonyabb szinten is (az erődök átengedéseért cserébe már a háború folyamán is jutalmakat, címeket adott a császár, de később a behódoláskor ez tömeges gyakorlattá vált) működött.⁷³ Ebből látható, hogy a középkori háborúk során igen ritka dolog volt a tisztán katonai eszközökkel kivívott győzelem. Bármilyen hatékony hadszervezet állt is rendelkezésre egy-egy államnak, az esetleges harcok során még sok más tényező figyelembe vételével kellett formálnia követendő stratégiáját és ezek változása szerint alakítania rajta.

⁷³ Stephenson 2003. 32–35. o.

MÁRTON TÖSÉR

BASIL II'S BULGARIAN WAR AND THE DIFFICULTIES
OF THE BALKAN CAMPAIGNS IN THE LIGHT OF BYZANTINE WARFARE
LITERATURE*Summary*

The study discusses the Byzantine-Bulgarian War of around the millennium and the relevant parts of Byzantine warfare literature. Basil II suffered a serious defeat from the Bulgarians at the Gate of Trajan during his first own campaign in 986. The reason of the defeat was in fact inadequate preparation, because the lack of supply forced them to retreat, then the army was destroyed in raid in a mountain pass. It were probably this defeat and the difficulties experienced in the sparsely populated, wooded mountain area that lead to the writing of the treatise *De re militari* at the end of the 10th century. This treatise describes the march formation used by the Byzantine army, the plan of the camp, the flank guard, and the order of guard service. It also discusses the method of convoking the army, of crossing rivers and passes, and of providing supply for the troops and the animals. All this outline the everyday activities of a Byzantine army marching in a campaign, which did not fight battles with the enemy in the first place, but by marching through the adversary's lands it tried to gain victories in sieges and by plundering.

In addition to the presentation of the Byzantine army, the study also speaks about the Bulgarian army organisation, followed by the description of the phases of the lengthy Byzantine-Bulgarian War. While doing so, I briefly write about the connecting points of Hungarian history, too: the early Bulgarian-Hungarian alliance, its end during Saint Stephen's reign, and then the formation of the Hungarian-Byzantine alliance. Finally, the study discusses the Byzantine conquest and consolidation of power after the extinction of the Bulgarian ruling dynasty. It is important to note that without the dynasty's extinction the emperor could not have occupied the country, which eventually went under Byzantine rule not by armed conquest but by submission.

MÁRTON TÖSÉR

LA GUERRE BULGARE DE BASILE II ET LES DIFFICULTÉS
DES CAMPAGNES DANS LES BALKANS À LA LUMIÈRE DE LA LITTÉRATURE
MILITAIRE BYZANTINE*Résumé*

L'étude traite de la guerre byzantino-bulgare vers le tournant du millénaire à la lumière des passages pertinents de la littérature militaire byzantine. A l'issue de sa première campagne indépendante, Basile II subit une défaite cuisante en 986 à la porte de Traianus. L'échec s'explique par une préparation insuffisante, car c'est à cause du manque d'approvisionnement que le retrait dut être ordonné. L'armée fut ensuite mise en déroute après une attaque surprise dans une vallée encaissée. Ce sont probablement cette défaite et les difficultés causées par la région montagneuse boisée peu habitée qui ont conduit à l'écriture du traité « *De re militari* » à la fin du 10e siècle. Cet ouvrage décrit la formation de marche des troupes byzantines, l'organisation du camp, la flanc-garde et l'ordre de faction. Il présente également le mode de convocation de l'armée, le déroulement des passages par les rivières et les gorges, ainsi que le mode d'approvisionnement des troupes et des animaux. Tout cela permet de retracer l'activité quotidienne d'une armée byzantine d'époque en marche qui cherchait à remporter la victoire plus par des sièges et des pillages sur les terres ennemies qu'en bataille.

Outre les forces armées byzantines, l'étude présente aussi l'organisation militaire bulgare de l'époque avant de décrire les différentes étapes des longues hostilités byzantino-bulgares et d'évoquer les événements liés à l'histoire hongroise : le début de l'alliance bulgare-hongroise et la fin de celle-ci sous saint Étienne de Hongrie avant la création de l'alliance hungaro-byzantine. Pour finir, l'étude traite de la conquête byzantine et de sa consolidation après la fin de la maison de Bulgarie. Il est à noter que sans la disparition de la dynastie, l'empereur n'aurait probablement pas pu occuper le pays qui est finalement passé sous l'autorité byzantine par soumission et non pas à l'issue d'une conquête par les armes.

MÁRTON TÓSER

DER BULGARISCHE KRIEG BASILEIOS' II. UND DIE SCHWIERIGKEITEN
DER BALKAN-FELDZÜGE IM SPIEGEL DER BYZANTINISCHEN
KRIEGLITERATUR

Resümee

Das Thema der Studie ist der byzantinisch-bulgarische Krieg an der Jahrtausendwende und im Spiegel dessen die Vorstellung der einschlägigen Teile der byzantinischen Kriegsliteratur. Basileios II. erlitt bei seinem ersten selbständigen Feldzug im Jahre 986 beim Traianus-Tor eine herbe Niederlage gegen die Türken. Der Grund für das Fiasko war im Wesentlichen die ungenügende Vorbereitung, da der Rückzug infolge des Versorgungsmangels angeordnet werden musste und das Heer schließlich in einem Gebirgspass durch einen Überfall zerschlagen wurde. Vermutlich führten diese Niederlage und die Schwierigkeiten in der schwach bevölkerten, bewaldeten Gebirgsregion zur Verfassung der Abhandlung mit dem Titel *De re militari* Ende des 10. Jahrhunderts. Dieses Traktat beschreibt die von den byzantinischen Heeren verwendete Marschformation, die Herausbildung des Lagers, die Flankensicherung und die Ordnung des Wachdienstes. Es kommt auf die Art der Einberufung der Armee, die Abwicklung des Passierens der Flüsse und Pässe sowie die Art der Versorgung der Truppen und Tiere zu sprechen. Auf Grund dessen kann die alltägliche Tätigkeit eines zeitgenössischen, ins Feld ziehenden byzantinischen Heeres gezeichnet werden, das nicht so sehr Schlachten gegen den Gegner kämpfte, sondern über dessen Gebiet zog und dabei durch Belagerung und Beutezüge Erfolge verzeichnen wollte.

Neben der byzantinischen Streitkraft wird in der Studie auch die zeitgenössische bulgarische Kriegsorganisation vorgestellt, danach folgt die Beschreibung der Abschnitte der langwierigen byzantinisch-bulgarischen Kriegsführung. Dabei komme ich auch kurz auf die diesbezüglichen Ereignisse der ungarischen Geschichte zu sprechen. auf das bulgarisch-ungarische Bündnis zu Beginn, dann das Ende dieses Bündnisses zur Zeit Stephans I. und die Entstehung des ungarisch-byzantinischen Bündnisses zu sprechen. Schließlich werden nach dem Aussterben des bulgarischen Herrscherhauses die byzantinische Eroberung und die Art der Konsolidierung behandelt. Es ist wichtig zu erwähnen, dass ohne das Verschwinden der Dynastie der Kaiser wohl kaum das Land hätte in Besitz nehmen können, das schließlich nicht durch bewaffnete Eroberung, sondern durch Unterwerfung unter byzantinische Herrschaft kam.

МАРТОН ТЁШЕР

БОЛГАРСКАЯ ВОЙНА БАЗИЛЕИОСА II И
ЕГО БАЛКАНСКИЕ ПОХОДЫ, ИХ ТРУДНОСТИ В ЗЕРКАЛЕ ВИЗАНТИЙСКОЙ
ВОЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ*Резюме*

Тема настоящей работы – показ византийско-болгарской войны и в её зеркале анализ соответствующих частей византийской военной литературы. Базилиос II в своем первом самостоятельном походе в 986-ом году потерпел серьезное поражение от болгар у ворот Траиануса. Причиной поражения по существу была недостаточная подготовка, так как необходимо было дать приказ об отступлении из-за недостатка продовольствия, затем армия была разбита в одном горном ущельи. Едва ли не это поражение и трудности войны в редко населенной горной местности привели к созданию работы на военную тему под названием *De ge*. В этом трактате описывается походный строй, принятый в византийских армиях, формирование военного лагеря, фланговое обеспечение, порядок ведения сторожевой службы. В статье рассматривается также способ созыва армии, форсирования рек и проливов, а также способ снабжения войск и животных. На основании этого можно иметь представление о повседневной деятельности византийской армии, которая не столь вела сражения с врагом, а стремилась достичь успеха, проходя по его землям и причиняя разрушения и разграбления.

Наряду с византийскими вооруженными силами в статье показана также и болгарская военная организация того времени и дается описание отдельных периодов продолжительных византийско-болгарских военных действий. В ходе этого автор останавливается также и на событиях, подключающихся к венгерской истории, о первоначальном болгарско-венгерском союзе, а также на окончании его во времена Святого Стефана и на формировании венгерско-византийского союза. В завершение статьи автор показывает вымирание болгарского правящего дома и рассматривает византийское завоевание и способ его консолидации. Важно подчеркнуть, что после вымирания династии император едва ли смог бы овладеть страной, которая оказалась в подчинении Византии не вследствие вооруженного завоевания, а в результате подчинения.